

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО М. ШЕВЧЕНКА

ПАНТЕЛЕЙНОУ ПОВЕЛІЄ

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ
СІДНЬОСЛОБЯНСЬКИХ МОВ

НЬЮ-Йорк

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

Panteleimon KOVALIV

INTRODUCTION
TO THE HISTORY OF THE EAST SLAVIC
LANGUAGES

NEW YORK

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

ПАНТЕЛЕЙМОН КОВАЛІВ

**ВСТУП ДО ІСТОРІЇ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

НЬЮ-Йорк

Copyright - 1970
By Panteleimon Kovaliv

Редактор
Проф. Д-р В. СТЕЦЮК

Editor

Prof. B. Steciuk, Ph.D.

Published by
The Shevchenko Scientific Society, Inc.
302-304 W. 13-th St. New York 14, N. Y.

ПЕРЕДМОВА

Східнослов'янське мовознавство не має ще вступного курсу до історії східнослов'янських мов. Такі вступні курси, як: "Введение в курс истории русского языка" А. Шахматова та "Введение в историю русского языка" Н. Дурново можна вважати вже методологічно застарілими, та й не охоплюють вони всіх східнослов'янських мов, а тільки російську.

А тимчасом перед дослідниками виникає цілий ряд проблем, які треба дослідити перед тим, як почати саму історію цих мов - української, російської і білоруської. Поява книжки Л. Булаховського "Питання походження української мови", Київ, 1956, хоч і вносить в сучасне східнослов'янське мовознавство багато нового й цінного матеріалу, а проте ще не вирішує остаточно тих проблем, які стояли перед дослідником. Ця праця побудована головно на "імовірностях", які вимагають ще дальших дослідів. Хоч методологічні позиції цього вченого в основному треба вважати правильними.

Найбільш надійним джерелом для розв'язання цієї проблеми є елементи живої мови, які потрапили в давні східнослов'янські пам'ятки, виявляючи діалектне забарвлення мови пам'ятки. А ці діалектні елементи саме й проливають світло на початки історії східнослов'янських мов.

В зв'язку з цим постає цілий ряд проблем - проблема встановлення дати початків історії (XI- чи XIV ст.), проблема т. зв. "спільноруського періоду" в історії східнослов'янських мов, проблема історичної термінології, проблема походження давніх східнослов'янських пам'яток, проблема походження націй і національних мов, проблема літературної мови Київської Руси тощо.

Всі ці проблеми ми порушуємо в нашій праці "Вступ до історії східнослов'янських мов", відводячи найбільше місця мовним особливостям, які дають ключ до розв'язання проблеми походження східнослов'янських мов. Ці особливості сягають далі за XIV ст., до появи перших писаних пам'яток.

Окремий розділ ми виділяємо під назвою "Іншомовні елементи" (переважно лексика) і стверджуємо (всупереч тим авторам, які не добачають цих елементів) значний вплив мовної культури інших народів, з якими східні слов'яни мали зв'язок. Ці елементи, засвідчені в давніх пам'ятках (але в живій мові вони існували раніше, може, в доісторичні часи), зайвий раз стверджують давність східнослов'янських мов.

Книжку призначено головним чином для студентів-філологів до курсу з історії східнослов'янських мов, але вона може служити й довідником для тих учених, які не стали ще на міцні методологічні позиції, перебуваючи під впливом різних вигаданих, не підпертих історичними фактами теорій.

В тексті подаються неповні назви наукових творів цитованих авторів, повне розкриття яких можна знайти в бібліографії.

Складаємо тут подяку Науковому Товариству ім. Шевченка, що з його допомогою ця праця побачила світ.

Автор

ВСТУПНІ УВАГИ

1. Анти як попередники південно-західньої галузі східних слов'ян

Анти (Antes, Anti, Antae, Αντες, Ανται) – один із загадкових народів, з приводу якого в науці висловлювано різні припущення; навіть етимологія слова "анти" ще не встановлена. Одні вчені припускають, що анти – це східні слов'яни середини I-го тисячоліття н. е., другі вважають антив дулебами, треті – предками уличів і тиверців. Деякі історики говорять про "антський період" в історії східних слов'ян, які (анти) жили перед заснуванням Київської держави (Брайчевський, Антський період, 41-42).

Що анти були слов'янами, в цьому "тепер ніхто не сумнівається", як твердить П. Черних (Ист. гр. 65). Він називає навіть антськими з походження такі особові імена, як: *Мечимир* (*Мешимир*), *Всеюрд*, *Вож* (*Вочий* та ін. Взагалі радянські мовознавці однозгідні в тому, що анти були предками всіх східних слов'ян. Але деякі українські історики, як: М. Грушевський (Ист. України-Руси, I, 177), М. Чубатий (Княжа Русь-Україна, 33) та ін. вважають антив предками лише українців. Такої ж думки й деякі російські вчені, як: археолог П. Третьяков (Востоchno-славянские племена, 153), археолог В. Рибаків (Анты, I-II, історик В. Греков (Киев. Русь, 337) та ін. (4).

Останнім часом досить скептичну позицію щодо антив зайняв радянський мовознавець Ф. Філін у праці "Образование языка восточных славян". Він заперечує термін "анти" як спільну назву східних слов'ян, бо немає на це, мовляв, "никаких научних оснований", вважаючи першою самоназвою східних слов'ян "Русь". Взагалі він припускає, що ніякого "антського періоду" в історії східних слов'ян не було. Ім'я "анти", як твер-

дить Філін, "в силу исторической случайности" появилось на короткий час у письменників VI ст., причім, вживалось воно в двох значеннях: 1) підлеглі союзники аварів, 2) поширено - одна із слов'янських груп. Звідси він робить припущення, що анти становили південно-західне угруповання східніх слов'ян (с. 61-62).

Це саме стверджує й Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ, I, 243), вважаючи антив південно-західною групою східньослов'янських племен, які, мовляв, в IV-VI ст. н. е. були об'єднані в "сильний міжплемінний союз". Востаннє про антив згадується в візантійських джерелах на початку VII ст. Пізніші візантійські хроністи говорять лише про слов'ян. Місце антського союзу зайняла Київська Русь.

Досі ми не мали виразних вказівок про місце осідку антив. Йордан вказує на їх поселення між Дністром і Дніпром (Нідерле, Слав. др. 40). У грецьких істориків Прокопія і Маврикія згадуються словіни і анти. Територія словін визначається на північ від Дунаю, а територія антив - далі на схід від словін, аж за Дніпро (Безпалько та ін., Іст. гр. 22). Хоч ці дані покищо нічим не можуть бути підтвержені (Філін, Образование, 157).

Найновіші дані на підставі археології подає М. Чубатий (Княжа Русь-Україна, 32). Анти, за його твердженням, займали територію від Озівського моря та водорозділу Дінця й Дніпра аж по Карпати і верхів'я Дністра - на заході.

З цього всього можна зробити висновок, що анти не були предками всіх східніх слов'ян, а лише тієї групи східніх слов'ян, що лягла в основу українського народу. Це стверджує М. Чубатий (Ор. с. 34), вказуючи на одну важливу прикмету, що "поселення антив не переходили поза лісостепову смугу Східньої Європи, поза етнічну межу українського народу. Це стверджують усі українські історики та археологи, як також і неукраїнські вчені: Нідерле, Греков, Рібаков та ін. "Наукові докази повної ідентичности антив з київськими русинами і ні з ким більше,- пише Чубатий,- такі переконливі, що годі антив-Русь розтягнути й на інші слов'янські племена, бо на це

немає ніяких писемних і археологічних даних." "Анти,- пише він далі,- це предки виключно українського народу, а їх поселення покриваються виключно з Київською Руссю, з нинішньою Україною в етнічному розумінні" (Там же, 35).

Такі маємо незаперечні факти, підперті як етнічними, так і археологічними доказами, що стверджують думки ще стародавніх істориків про поселення антив.

2. „Русь” як етнічне і політичне поняття

Як відомо, ім'я "анти" в VII ст. в історичних джерелах зникає. На зміну йому з'являється ім'я "Русь", що його походження фактично ще й досі залишається загадковим. Це ім'я стало відомим всьому східньому слов'янству з IX ст. (Черних, Іст. гр. 66).

Слово "Русь" покривало собою два поняття - етнічне і політичне. Як етнічне поняття це слово, згідно з норманською теорією, означало спочатку назву норманського племені (варягів), яке в IX ст. проникло в Східню Європу і заснувало тут державу (УРЕ, XII, 446; Грушевський, Іст. України-Руси, 603).

Виразником цієї теорії зокрема є Л. Нідерле, який твердить, що "скандинавські германці були тими, що прийшли до слов'ян, покорили їх і, об'єднавши, створили таким чином "русский народ", "русску державу". Нідерле каже, що етнографічне (етнічне П. К.) поняття Русь з X ст. стало замінюватись поняттям географічним і політичним із значенням області, заселеної слов'янськими племенами, але покороної русами з Києва. Помилка Нідерле в тому, що він ототожнює слов'ян з русами (скандинавами) навіть на підставі лінгвістичних даних; мовляв, імена князів, бояр і взагалі склад дружини є іменами германськими. Це так, але ж народ - не германський, а лише верхівка держави ²⁾.

УРЕ (XII, 446-447) заперечує цю теорію на підставі історичних джерел, вважаючи Русь слов'янським племенем, яке в I-му тисячолітті жило на південному сході Європи і було вже відоме до покликання варягів (с. 862). Таким історичним дже-

релом УРЕ вважає свідчення Костянтина Порфірородного, який в середині IX ст. відвідав Херсонес і бачив книги, писані "руськими письменами", а також і топоніміку (назви багатьох річок: *Рось, Росава, Роставиця, Русава* тощо).

Це видно також з договорів з греками та із твору Костянтина Порфірородного, де по-грецькому слово "Русь" позначається словом "νενος" (Чубатий, *Княжа Русь-Україна*, 60). Це саме стверджує й С. Обнорський (Избр. работы, 108-109), зазначаючи, що слово "Русь" часто вживається в договорах з греками X ст. в значенні поняття народ. Напр., в догов. 912: *си вся да створять Русь грекомъ*; в догов. 945: *аще придуть Русь бес купли да не взимають мьсячна*; в догов. 972: *и со мною бояре и Русь вся*.

Русь, що спочатку була назвою племені полян, пізніше поширилась і на географічну територію полян, полянської землі, а далі - на всю державу, Київську Русь (Грушевський, *Іст. України-Руси*, I, 388). Причін, Русь спочатку - це Київська земля (Ключевский, I, 126), а далі вся південна земля стала зватися Руссю (Митр. Іларіон, *Слово*, 134). Звідси зрозумілими є слова початкового літопису: *Откуду есть пошла Руская земля* (Київське князівство, бо Київська земля - це Русь), *кто въ Киевѣ нача княжити, и откуду Руская земля стала есть*" (Грушевський, *Іст. України-Руси*, I, 374).

Так, із назви "Русь" переважно в політичному значенні виникла й прикметникова форма "руський", дуже поширена в давніх пам'ятках. Напр.: *"Правда роськая"*, *"роуською земли"* і навіть *"руський Мономах"* (Обнорский, *Очерки*, 35). В початковому літописі: *"гублять землю Руськую"*, *"Руськыя земли не погубили"* (Пов. вр. лет, 148, 164). Самі кияни на початку XI ст. вживали цього слова з ъ. Так, в листі до Володимира Мономаха вони писали (1097): *"Молимся, княже, тебе и братама твоима, не можете погубити землю Руську"* (Там же, 25).

Таке значення слів "Русь", "руський" недавно ствердив і український археолог Петро Курінний, виводячи "Русь", "руський" від княжої Київської Русі. Мовляв, в Росії (раніше на

Московщині) цей термін закріпився лише в XII-XIII ст. після розгрому Києва в 1169, 1171 та 1240 рр. і втечі туди нападків кн. Володимира Мономаха (Курінний, Концепції, 175-176).

М. Чубатий (Київ. Русь, 473) уточнює назви "Русь", "руська земля" на підставі свідчень Новгородського та Іпатського літописів, зазначаючи, що "властивою Руссю була нинішня Україна, а всі інші землі разом з Руссю - Руська земля, тобто держава Руси". Перше поняття, як думає Чубатий, - поняття етнічне, друге - поняття політичне. Мовляв, Русь - це земля одного народу. Руська земля - це імперія Руси. А об'єднуючим чинником була єдина літературна мова (див. далі).

Русь, як політичне поняття, у другій половині IX ст. була вже державою, що охоплювала територію на схід і захід від середнього Дніпра, консолідуючи етнічно споріднені племена антської групи слов'ян. В половині X ст. вона складалась з двох частин: старої Київської Руси і з північних анексів, "немов би колоніальних територій". А в першій половині XII ст. Чубатий вбачає в Київській державі немов три типи державного устрою: один - на просторах Руси-України, другий - на північно-західних землях і третій - на північно-східних землях. Ці три типи устрою послужили, на думку Чубатого, немов би основою розвитку трьох східнослов'янських націй - української, російської і білоруської (Чубатий, Княжа Русь-Україна, 24, 54, 56; також: Владимирский-Буданов, Очерки, 219).

Таким чином, як пише М. Грушевський (Іст. України-Руси, I, 422), протягом IX і на початку X віку Київ опанував уже майже всю територію, що входила потім в склад Руської держави. Це саме стверджується і в "Курсі української літературної мови" за редакцією І. К. Вілодіда (АН УРСР, Київ, 1958): "З часів кн. Володимира Київська Русь набирає великого політичного значення і об'єднує всі східнослов'янські племена, ставши могутньою державою". І далі: "Отже, Київська Русь - це політична одиниця, яка мала в собі численні етнічні (племінні) розгалуження" (с. 21).

Якщо погодитись з думкою (а не погодитись не можна), що Київська Русь в широкому розумінні слова, як держава, яка

об'єднала всі східньослов'янські племена, тоді безпідставними будуть закиди М. Грушевському, який слово "Русь" в його "Історії України-Руси" вжив нібито недоречно. Мовляв, немає підстави звати "стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу руською, коли вже тоді була й друга назва, Україна" (Митр. Іларіон, Слово, 136).

Такий закид не має слухності, бо, як бачимо з історичних фактів, Київська Русь не була державою лише однієї української нації, а трьох і, може, й більше націй, які входили до складу Київської Русі. Шо Київ був головним центром цієї держави, — це одна справа, але шо він об'єднував й інші, менші центри (князівства) (Новгород, Полоцьк, Чернігів тошо), — це зовсім інша справа, і відняти в нього цю ролю неможливо.

Ці застереження можуть стосуватися до певної міри і до ототожнення "Русь" і "руський", з одного боку, та "Україна" і "український", з другого боку, як нібито ідентичні назви (Чубатий, Княжа Русь-Україна, 18). В таких випадках треба точно розмежовувати поняття давньої Русі і пізнішої Русі як держави всіх східніх слов'ян.

Щодо мови Київська Русь в період розквіту об'єднувала племена, шо мали свої діалектні (вірніше, мовні) відмінності. Тоді можна було говорити лише про одну, спільну літературну мову з діалектними забарвленнями, але єдиної живої мови не було, як не було і єдиної "спільноруської народности." З другого боку, царська Росія закріпила в західніх країнах і в себе вдома назву "Київська Русь" в значенні "давня Росія", шо викликало, як слушно каже Чубатий (Княжа Русь-Україна, 19-20), баламутство, яке шириться й до нині в західньому світі і в радянському науковому світі.

3. Населення і мова давньої Київщини

Порушивши питання Київської Русі, як держави всіх східніх слов'ян, ми не можемо обійти питання населення та мови Києва як головного центру цієї держави. Це питання впирається в теорію російського історика М. П. Погодіна про те, шо "до

татарської навали в Києві українців не було; вони жили далеко, за Карпатами, а в Південну Русь прийшли лише в XIII ст.; в Києві жило до татар великоруське плем'я" (Погодин, Записки, 70-92) та в теорію російського мовознавця О. Соболевського про мовну спорідненість давнього Києва з великоруськими говорами, тобто що давньокиївський говір кінця XI ст. і першої половини XII ст. "не мав будь-якого яркого забарвлення, наближаючись в цьому відношенні до середньовеликоруських говорів" (Соболевский, Древнекиевский говор, 318).

Докладніше на цих теоріях спиняється Л. Булаховський у своїй праці "Питання походження української мови", в розділі VII "До питання про мову стародавнього Києва". Ми тільки вкажемо на те, що ці теорії давно засуджені українськими і російськими вченими, у відомому листуванні М. Максимовича з М. Погодіним (Филологические письма к М. П. Погодину в "Русской беседе", 1856, ч. 3; див. "Собрание сочинений М. А. Максимовича", т. III) та в полеміці А. Кримського з О. Соболевським (див. А. Крымский, Филология и погодинская гипотеза, Киев, 1904).

Проти цих теорій зайняли виразні позиції ще й інші вчені. Так, О. Шахматов в статті "К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей" (ЖМНПр. 1899, апрель) цілком відмовився від гіпотези Соболевського про неукраїнськість населення давнього Києва і заявив про споконвічну українськість населення Київської області. "Мы не имеем основания предполагать, — пише він, — чтобы современные малороссы пришли в Приднепровье лишь в историческое время" (с. 339). І далі пише: "Летописец называет на этой территории не одно, а несколько южнорусских племен: полян, древлян, бужан, тиверцев, дулебов, хорватов, уличей. Но так как потомки южно-руссов современные малороссы от берегов Припечи вплоть до Черного моря, от Днепра и до Карпат говорят такими говорами, которые ясно свидетельствуют об исконном племенном их единстве, то мы должны признать единоплеменность тех южных племен, о которых повествует летописец" (с. 344). В статті "Русский язык" ("Энциклопедический словарь" Брокгауза и Эфрона, т. 55)

він пише, що "домонгольські мешканці Київської області - родоначальники сучасних північних українців". В іншому місці О. Шахматов з приводу полеміки А. Кримського з О. Соболевським пише: "Я решительно стою на стороне проф. А. Крымского, когда он возражает по вопросу, касающемуся в сущности не истории малорусского языка, а истории заселения Украины, для меня, как и для проф. А. Крымского, не подлежит сомнению, что поляне, древляне и даже северяне - это предки современных украинцев" (Шахматов, Рец. 140).

Категорично висловився проти теорії О. Соболевського також М. Дурново (Введение, I), який вбачає в "малорусской народности" "непосредственного потомка той части р. народа, которая в домонгольскую эпоху по преимуществу именовалась Русью".

Таку ж негативну позицію зайняли не тільки історики (Антонович, Грушевський), але й мовознавці (Ягіч, Розов, Потебня та ін.), доказуючи, що первісні мешканці Київщини не були великороси і що українці не прийшли туди пізніше, а мешкали первісно і безперервно мешкають досі (Смаль-Стоцький, Развитие логлядів, 50).

Б. Лянунов (Исследования, 40-41) в рецензії на О. Соболевського про населення давньої Київщини пише: "Конечно, ... вопрос о первоначальном характере древнекиевского говора нельзя считать решенным за недостатком вполне несомненных данных, ибо несомненно киевские памятники XI-XII веков, сборники 1073 и 1076 гг. и, вероятно, - не датированный сборник Московского Успенского собора, заключающий жития Бориса и Глеба и Феодосия Печерского, как написанные на древнеболгарском языке с обычными общими руссизмами фонетического характера, дают слишком мало, а заключающая в своем языке обильные черты народного восточнославянского языка первоначальная и киевская летопись сохранилась в списках северо-восточном 1377 г. и северо-западном начала XV в. Но эти данные вполне достаточны, чтобы сказать, что ничего противоречащего мнению о признании древнекиевского говора, живого говора полян, пря-

мым предком того "северномалорусского" говора, который для второй половины XVI в. признавался А. И. Соболевским в Киеве, мы ни в памятниках XI-XII в., ни в первоначальной и киевской летописях, устрняя в них несомненно наносные черты северных переписчиков, не находим".

Останнім часом питання населення і мови давньої Київщини порушив Л. Булаховський (Питання, 119), ставши цілком на позиції противників теорії про неукраїнськість населення Київщини. Він цілком підтримує думку проф. О. Котляревського щодо автохтонности українського населення, цитуючи такі його слова: "Разобрав все доказательства г. Погопина, мы возвратимся к вышепоставленному нами вопросу: если в южных наших летописях до XIV века и не видно присутствия малорусского элемента, — дает ли это нам право утверждать, вместе с г. Погопиным, что нынешние южноруссы пришли в землю полян из-за Карпат только после татарского погрома? После всего нами сказанного мы, конечно, не задумаемся отрицательным ответом; малорусские элементы могли быть и не быть в летописях: но южнорусское племя, непосредственные потомки которого сохранились в современных нам малоруссах или украинцах, составляло от древнейших времен и непосредственных обитателей Днепровского и Бугского бассейнов".

Ствердивши думку О. Котляревського, Л. Булаховський дає таку слушну корективу: "малоруський елемент", принаймні у Галицько-Волинському літопису, не підлягає сумніву".

На думку Булаховського, немає ніякого сумніву щодо споконвічного українського населення — носіїв північноукраїнських говірок на території більшої частини сучасної Чернігівщини — переважно південної. Він пише: "Тут сила географічних назв і великих і малих об'єктів доводить свій безпосередній зв'язок із старими назвами часів Київської Русі, отже, разом з тим відсутність на цій території таких значних рухів населення, припущення яких усунуло б право сучасних українців — жителів цих земель вважати себе пізнішими нащадками староруських племен, що ці землі населяли вже з незапам'ятних (доісторичних) часів (Там же).

Підводячи підсумки попередній полеміці Кримського з Соболевським, Булаховський займає середню позицію: нащадки давніх полян, як він думає, збереглись у невеликій кількості, але з домішкою пізніших часів, - все це, мовляв, незаперечний факт (Там же, 121).

Літературна мова Києва не мала виразної фізіономії. Велика "імперія Рюриковичів", що мала своїм центром Київ, мала в своєму складі територію з різними східнослов'янськими племенами. Тому, як твердить Л. Булаховський, вона не мала виразної мовної фізіономії. В Києві були люди з різним говірковим забарвленням своєї мови, і факт виконання певного рукопису саме в Києві далеко не гарантує, що його виконувач племінно належав саме до старого місцевого населення" (Там же, 123).

Радянські історики мови припускають, що в великих містах згладжувались риси місцевого діалекту, утворювалась свого роду *койне* (спільна мова, що об'єднувала особливості різних діалектів). На це вперше вказав О. Шахматов (Введение, 80-81), маючи на увазі саме мову Києва: "Несомненно, - каже він, - что в Киеве вырабатывалась своеобразная *койне*, отличная от говора сельских жителей Польской земли (земли Полян)". Ще раніше Шахматов (К вопросу, 345) писав у примітці, що "говір князів і дружини безсумніву мав спільноруський характер, завдяки постійним пересуванням".

А. Кримський (Филология, 100-101) думає, що серед купецтва бували часто некияни. Мовляв, Київ притягав до себе неукраїнців ще й тому, що став спільноруською релігійною святинєю, розсадником християнства в областях на північ від нього. Київське купецтво також мало в своєму складі багато некиївських елементів. Та з усім тим немає ніяких підстав говорити, що мова прибулих не підпадала впливові київського протонароддя. Коли пізніше, за часів російського самодержавія просте населення Києва не втратило своєї української мови і навіть робило вплив на мову інтелігенції, вихованої в російському дусі, то тим більше встаровину, коли не було примусової системи денационалізації. Напр., дяк Іван, перепису-

вач збірників 1073 і 1076 рр., належав до київської інтелігенції. Однак, його невільні описки свідчать, що він говорив по-київському.

Зате незаперечним є факт, що мова Києва була провідною для всіх, для цілої східнослов'янської території. В. Виноградов у своїй статті "Русский язык" (Вольшая Советская Энциклопедия, Москва, 1941, стор. 749) стверджує факт, що Київ з його говором (в основі діалект полян) став провідним для всієї Русі. "Мова Києва, - пише він, - впливала на мову інших міських центрів. Міські верстви Новгороду, Ростова, Смоленська та інших міст під впливом прибулих з півдня княжих дружинників, тиунів, торгових людей, а пізніше й духовенства могли згладжувати ті чи інші обласні особливості своєї мови, засвоюючи спільноруську мову. За містом ішло село. Об'єднуюча роля Києва позначалась в історії російської мови XI-XII ст. і навіть на початку XIII ст., незважаючи на тенденцію до фєвдального відособлення окремих областей, що розвивалися".

Таким чином, можна з певністю говорити, що в основі мови Київської Русі, як державної мови, лежав полянський говір, а не говір середньовеликоруський, як це твердив у своїй теорії О. Соболевський, поділяючи думку М. Погодіна про великоруське населення давньої Київщини. А про словонвічне українське населення Київщини останнім часом ствердила й археологія. Український археолог Я. Пастернак (Етногенеза, 444-445) пише: "...як на сьогодні, можна твердити, що впродовж останніх приблизно 30.000 літ корінне населення українських земель в основному не змінилося, і ми вправі вважати себе автохтонами на своїй землі ще від верхньопалеолітичних часів". "...споріднені праслов'янські племена Подніпров'я та Подністров'я, пише він далі, - злилися у ранньоісторичні часи в один український народ".

II

РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН І РОЗПАД МОВНОЇ ОДНОСТІ

1. Розселення слов'ян

Про батьківщину слов'ян і про їх розселення існує численна література. Про це писали історики, мовознавці, етнографи, археологи та ін. Висловлювались різні погляди, які іноді виходили за межі науки і переходили в сферу політики. Але в наше завдання не входить спинятись на історії цього питання.

На підставі найновіших даних, що їх подає Ф. Філін у названій праці "Образование языка восточных славян" (152-160), в основному можна ствердити, що ще до початку н. е. слов'яни займали широкі простори від Західного Буга до нижньої течії Десни і Сожа, від Прип'яті до лісостепових районів правобережної України. Вже з першої половини I-го тисячоліття н. е. створювались умови розселення окремих частин слов'янського населення. Слов'яни почали просуватися на захід в басейн Висли і до побережжя Балтійського моря. Цей рух на захід тривав кілька століть. Правдоподібно, на початку V ст. н. е. слов'яни пересікають Одер і просуваються до Ельби і поза Ельбу. Цей період обіймав головню VIII-IX ст.

Одночасно слов'яни почали пересуватись і на південь, займавши Балканський півострів та суміжні землі і навіть східні райони Румунії. Цей рух почався в V-VI ст. і набрав масового характеру тільки в XI-XII ст. (Шимарев, Романские языки, 96 і далі). Стверджується також масове поселення слов'ян у Греції (Vasmer, Die Slaven, ч. 12).

Але дуже складною вважається проблема розселення слов'ян на території Східної Європи. Через недостатність джерел про розселення слов'ян на цій території можна говорити лише в загальних рисах. Якщо судити на підставі лексики, південний кордон слов'ян здавна проходив лісостеповою смугою (від середньої течії Дніпра на сході до верхів'я Дністра на заході.

Безперервний рух кочових племен на півдні не сприяв переселенню східніх слов'ян далі на південь.

Вільш сприятливі умови для руху слов'ян Східньої Європи були в західній дільниці. Тут дуже рано слов'яни досягають східніх Карпат, де були сприятливі природні умови. Долинами Прута, Дністра та Півд. Буга вони спускаються аж до бережжя Чорного моря, займаючи одночасно низину Дунаю.

Розселючись на північ, в VII-VIII ст. слов'янські племена досягають басейну Ільменя і Ладозького озера, де вони таким чином вступають в тісний контакт з західньофіїнськими племенами, які асимілювались з слов'янами. Так само були асимілювані й балтійські та східньофіїнські племена, відомі під назвами: весь, меря, мурома, мордва.

Вже після виходу в світ названої праці Ф. Філіна появилися праці українського вченого В. Чапленка: "Адигейські мови - ключ до таємниць нашого субстрату", кн. 1 (1966) та "Нові знадоби до етногенези слов'ян та інших народів", кн. 2 (1967). На підставі дослідів він висловлює новий погляд, що процес слов'янської етногенези відбувся ще в умовах Сарматії і тривав не менше, як тисяча років: від появи в Східній Європі скітів (VIII-VII ст. до н. е.) і до перших історичних згадок про слов'ян у II-III ст. н. е. Тоді ж почали, мовляв, виникати діалектні відмінності серед слов'янських мов. Звідси у нього відпадає потреба шукати прабатьківщину слов'янчи говорити про первісну одність слов'ян, яка пізніше розпочалась. А початок окремих слов'янських мов він датує "часом творення самих цих мов" (Нові знадоби, 3-4).

2. Розпад спільнослов'янської мовної одиниці

Одночасно з розселенням слов'ян почався процес розпаду східньослов'янської мови. До цього спричинилося порушення контакту між різними групами слов'янського населення. Крім того, слов'янські племена внаслідок розселення потрапили в різні природні, економічні, культурні і етнічні умови. При-

рода побережжя Егейського і Адріатичного морів і природа басейну р. Волхова дуже різняться. На Балканах слов'янські племена зіткнулись з греко-римською культурою, потрапивши в інше мовне оточення. На заході велику роль відіграв контакт слов'ян з германцями. На півночі і сході почалась асиміляція балтійських і фінських племен. Все це розбивало єдину мовну систему слов'ян: локальні новотвори, запозичення тощо. Це привело до розпаду спільнослов'янської мови і до виникнення нових слов'янських мовних систем (Філін, Образование, 163-6).

Коли саме стався цей розпад, на це питання немає одностайної відповіді. Напр., Н. С. Трубецкой припускав, що тільки після занепаду глухих ъ, ѣ, тобто після X-XII ст., утворюються окремі самостійні слов'янські мови, які тоді ще, мовляв, не були мовами, а лише діалектами спільнослов'янської мови ³). Цю теорію підтримали А. Вайан (Руководство, 18), Р. І. Аванесов (Предисловие, XII), П. С. Кузнецов, В. Н. Топоров (Некоторые соображения, 19-20) ⁴).

Ф. Філін (Образование, 165-166) не вважає ґрунтовними доводи пізнього розпаду спільнослов'янської одности. На його думку, ранні фонетичні процеси, як: зміна довгих і коротких а і о, перша і друга паляталізація та інші процеси, відбувалися в фонетичній системі спільнослов'янської мови і давали однакові наслідки в усій слов'янській мовній сфері.

Але пізніші процеси, як: зміни *tj*, *dj* та ін., не об'єднували, а роз'єднували слов'янську мовну сферу. Ці процеси відбувалися ще до виникнення слов'янського письма, тобто IX ст.

З другого боку, Філін заперечує й друге припущення, ніби розпад слов'янської мовної одности відбувся в перші віки н. е. Спільнослов'янські звукові зміни, як перша й друга паляталізація та ін. зміни, сягають, на його думку, III-IV ст. н. е. Значить, розпад стався трохи пізніше, приблизно з VI-VII ст. н. е.

3. Утворення слов'янських мовних груп

Слов'янські племена, що утворились внаслідок розселення

слов'ян на широкій території, своєю мовою були дуже близькі між собою, однак основною тенденцією стала мовна диференціація. Цей процес готував ґрунт для остаточного розпаду спільнослов'янської мовної одиниці. Цей розпад стався разом з утворенням окремих слов'янських мов.

Розвиток мовної диференціації був викликаний розселенням слов'ян на широкій території і тривалим ослабленням зв'язків між племінними групами і окремими племенами (Филин, Образование языка, 219).

Процес утворення мовних груп відбувся не відразу. З часів Добровського поширилась думка, що слов'яни розпались спочатку на дві великі групи, з яких уже пізніше утворились східні, південні і західні слов'яни. Спочатку відокремились західні і південно-східні племена. Пізніше південно-східня група розпалась на південну і східню. Такої гіпотези дотримувались Шахматов, Лер-Сплавінський та ін. дослідники. Ця гіпотеза визнається правильною і в радянському мовознавстві (Филин, Образование, 220).

4. Східнослов'янські племена як основа трьох східнослов'янських народів

Носіями мовної групи східного слов'янства були східнослов'янські племена. Ще Л. Нідерле (Слав. древн. 164-165) був переконаний, що більшість племен становили собою "етнографічне ціле", мовляв, на тій підставі, що літописець, перераховуючи на початку літопису полян, деревлян, словен, радимичів, в'ятичів, сіверян, хорватів, дулебів, уличів і тиверців, підкреслював, що ці племена *"имѣячи бо обычаи свои, законъ отецъ своих и преданья, каждо свои нрав"* ⁵⁾. Хоч він не заперечував того, що порад з цим грали ролю також і "географічні і політичні" фактори, внаслідок чого давні родові і етнографічні об'єднання зникають і з'являються нові, "зникає старий племінний побут і виникає побут обласний". Звідси із старих племінних назв виникають нові назви міських областей: Київська, Чернігівська, Смоленська, Переяславська, Ростовська, Ря-

занська, Муромська, Полоцька, Туровська, Волинська, Пинська, Галицька. Кожне місто було торговельним, промисловим центром, центром релігійним, адміністративним тощо.

З твердженням Л. Нідерле про "етнографічну цілість" східнослов'янських племен ніяк не можна погодитись, бо вже само географічне розселення слов'ян свідчить про неможливість такої цілоти, чого не заперечує й сам Л. Нідерле. Вже з найдавніших часів, від початку розселення слов'ян, може й з часів спільнослов'янської одности в зв'язку з діалектним розгалуженням, накреслений був поділ племен на три етнічні групи: північно-східня, південна і західня.

Основою північно-східньої групи були: ільменські слов'яни, кривичі (без полоцької парости), в'ятичі та частково сіверячи, а також деякі інші племена, не засвідчені історією. Саме з цієї частини східнослов'янських племен склався російський народ та його мова.

Основою південної групи були: поляни, деревляни, уличі, волиняни, тиверці, частково сіверяни та ряд інших сусідніх племен, що увійшли до складу великого племінного союзу, з якого зформувався український народ та його мова.

Основою західньої групи були: радимичі, частково деревляни, кривичі, дреговичі, в'ятичі та північно-східня частина сіверян. Ці племена також увійшли до складу племінного союзу, з якого зформувався білоруський народ та його мова (Медведєв, Ист. гр. 40).

Всі ці східнослов'янські племена, як твердить П. Черних (Ист. гр. 68) на підставі літописних даних, ще в період перед виникненням Київської держави були "не на однаковім ступені культурного розвитку і не в однаково близьких стосунках одно з одним". Таким чином, утворились три великі східнослов'янські народи і три окремі мови.

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТРЬОХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ ТА ЇХ МОВ

1. Теорія про „спільноруський період”

Теорія про „спільноруський період” в історії східнослов'янських мов має вже свою історію. Ще О. Шахматов (Введение, 12) розрізняв два періоди в історії східнослов'янських мов: ранній, доісторичний період, він назвав періодом „спільноруської прамови”; від цього періоду він відрізняв період „староруської мови”, що дійшла до нас в пам'ятках XI-XIII ст. і належить уже до історичної епохи. Власне з появою „староруської мови” Шахматов зв'язує розпад „спільноруської прамови” на кілька діалектних груп: мовляв, треба відрізнити пам'ятки, писані в XI ст. в Новгородській землі, від пам'яток південних. Отже, свідчення пам'яток, на думку Шахматова, є доказом, що „спільноруський період” скінчився до появи письма, тобто до XI ст.

„Спільноруська прмова”, як пише далі Шахматов, розпалась на три наріччя: південне, північне і східне. Розвиток цих наріч в східнослов'янські мови обіймає період, що його Шахматов називає „староруським періодом”. Так що десь на початку IX ст., як твердить Шахматов, „єдине руське плем'я розпалось на три племінні групи: південну, північну і східну. Зберігаючи між собою територіальний зв'язок, кожна група живе у відокремлені колі „економічних інтересів, примикаючи до трьох різних культурних світів” 6).

Радянська офіційна історична наука, а слідом за нею й мовознавча наука, прийнявши термін Шахматова „спільноруський період”, пересунула його межі ближче на 4 століття, тобто з XI до XIV ст. Так створено нову теорію про „спільноруський період” часів Київської Русі.

За формулу цієї теорії взято "Тези" з нагоди 300-ліття Переяславської угоди, тобто "воз'єднання" України з Росією 1654. В цих "Тезах" ми читаємо: "Воз'єднання України з Росією 1654 року стало закономірним наслідком всієї попередньої історії. Російський, український і білоруський народи ведуть своє походження з єдиного кореня - давньоруської народности, що створила давньоруську державу - Київську Русь" 7).

Цих засад зобов'язані дотримуватися історики і мовознавці, і вони дотримуються, послідовно в усіх своїх історичних працях вживаючи цієї самої формули. 8) Ці "Тези" оперті на дослідях радянських істориків, що провадяться протягом останніх 25-ти років за вказівками Сталіна, які він дав у своїх писаннях "Як писати історію СРСР".

Радянські історики створили штучно цілу систему триєдиної Руси, збудованої на основі якоїсь невідомої "староруської народности", що вже в першій половині IX ст. нібито існувала як цілком зформована народність з єдиною мовою, політичною та культурною свідомістю. Цю синтезу викладено в праці "Очерки истории СССР IX-XV веков" (т. I-II, Москва, 1953). Вона вийшла також у перекладі на українську і білоруську мови в працях: "Історія Української РСР" (т. I, АН УРСР, Київ, 1953) та "История Беларускай ССР" (АН ВССР, Менск, 1954).

Вже після II Світової Війни радянські історики й археологи опублікували багато праць, де розкривають фальшування історії східнослов'янських народів ще за часів російського самодержавія. Ці нові дані підкреслюють слушність схеми Грушевського про самостійний розвиток східнослов'янських народів у такому порядку: український, білоруський і російський. Кожний з цих народів ішов своїм шляхом історичного розвитку ще за часів Київської Руси.

Цю історичну схему Грушевського протягом 15-ти років приймали і в СРСР - історики А. Пресняков, М. Любавський і навіть М. Покровський. Ці вчені весь Київський період, як найстарший період в історії українського народу, виключили з історії російського народу, почавши його історію від Суз-

цальсько-Володимирського князівства, історії Новгороду Великого та ін. етнографічних територій російського народу.

Але згодом (з 1936 р.) ця схема була засуджена, і висунуто теорію "єдиного праруського народу", який нібито існував у IX ст., часі утворення Київської держави.

Найбільшим прихильником і пропагатором цієї теорії став ленинградський професор В. Мавродін у книзі "Формирование русской нации" (Ленинград, 1948), а також у статті "Основные этапы развития русского народа" (Вопросы истории, 1950-56 і далі). Мавродін твердить: "Від Ужгороду і Берляді до Мурому та Ростова твориться єдина духовна й матеріальна культура. В цій єдності ми також бачимо велику спадщину київського періоду". І далі: "Ледве чи можна сумніватися в тому, що в IX-X ст. східне слов'янство склалося в єдиний руський народ. І так на підставі старих зв'язків і традицій, на підставі етнічної спільності східнього слов'янства в умовах утворюваної староруської держави, на підставі спільності мови, звичаїв своїх батьків, законів, ідеології, на підставі спільності матеріальної культури, спільної боротьби за "землю та віру руську" починає появлятися свідомість спільності руського народу... Теж на підставі злиття в єдиний етномасив східньо-слов'янських племен в IX-X ст. постав руський народ, предок руської, української і білоруської націй" ⁹). Ще в іншому місці Мавродін пише: "Свідомість єдності є величезним вкладом київського періоду в історію всіх трьох братніх слов'янських народів Східньої Європи, які мали одного спільного предка - руський народ ("русский народ") часів Володимира, Ярослава і Мономаха" (Мавродин, Формирование, 15).

Все це голосливне твердження, не підперте ніякими правдивими джерелами, і фальшування історії (хіба Володимир, Ярослав і Мономах були предками росіян?), як голосливим є твердження й О. Шахматова та його послідовників про "спільноруську прамову". Інша справа існування в Київській Русі єдиної літературної мови, яка ніколи не була мовою етнічних мас - ні українського, ні білоруського, ні російського народів¹⁰).

Це була штучна мова, середньовічна "латина" як влучно висловився М. Чубатий, — для всього слов'янства (Чубатий, Княжа Русь-Україна, 129). "Була одна літературна мова на території цілої Русі, але не було національної єдності всієї київської руської імперії" (Чубатий, Київ. Русь, 475). Але докладніше про це буде далі.

Хоч теорія Мавродіна зазнала гострої критики з боку інших радянських учених (Рибаков, Санжеев, Пашуто, Зімін та ін.), але проте влада офіційно ствердила правильність цієї теорії, і вона стала політичною догмою, над якою припинена всяка дискусія. Так в історії і мовознавстві телер укріпилась ця штучна теорія, згідно з якою історія і мова цих трьох народів починається тільки з XIV ст.

Згідно з такою настановою, в усіх університетських курсах історії східнослов'янських мов впроваджена фраза про "староруську народність та її мову". Цей штамп виразно засвідчений у працях усіх радянських мовознавців, а також у працях деяких закордонних мовознавців, які, сліпо наслідуючи російських учених, і собі впроваджують термін "спільноруський період". Напр.: "Для історика мови східнослов'янських народів безсумнівним є наявність в київський період нашої історії руської народности і мови" (Медведев, Іст. гр. 4). Або: "Утворення єдиної східнослов'янської мови" (Беззалько та ін., Іст. гр. 32), "утворення східнослов'янської народности" (Виноградов, Стаття до Якубинського, Історія, 5).

Окрему увагу привертає праця Ф. Філіна "Образование языка восточных славян" (М.-Л. 1962). Це одна з найновіших праць з галузі мовознавства, де зібраний численний науковий матеріал і до певної міри підбито підсумки тому, що взагалі було досі сказано в справі походження слов'ян та їх мов. Але вже самий заголовок книжки не відповідає дійсності: можна говорити про утворення мов східних слов'ян, а не мови, якої ніколи не було, історія не знає такої мови. Те саме він пише і в тексті, переплутуючи історичні факти: "Многочисленные малоизвестные племена восточноевропейских славян сложились в большую древ-

нерусскую народность, достигшую высокого экономического и культурного расцвета... Древнерусская народность создала богатую литературу и оригинальное искусство, она явилась творцом и носителем высокоразвитого языка, на основе которого в XIV-XV вв. складываются языки современного восточного славянства - русский, украинский и белорусский" (с. 292).

Сплутавши два різні поняття "народність" і "держава" (бо ж не "народність", а Київська держава, яка об'єднувала різні народності, досягла високого розвитку), Філін прийшов до фальшивих висновків, приписавши розквіт культури Київської Русі вигаданій "народності", назвавши її знову ж таки штучним терміном "древнерусская народность".

Дуже знаменним є факт, що "спільноруський період" чи "спільноруська мова", за вченням радянських мовознавців, не є кошичним діалектом праслов'янської мови, як треба було б думати з огляду на її нібито проміжний характер. Утворення цієї "мови" подається в радянських джерелах за штучно встановленою формулою: перетворення племен у староруську народність, а племінних мов - у староруську мову. Наведемо кілька прикладів для ілюстрації.

Так, В. Кобилянський (Діалект, 15), посилаючись на слова Маркса, що "народ виникає тільки тоді, коли племена, об'єднані одним управлінням, зливаються в єдине ціле, як чотири афінських племені в Аттиці, три дорійських племені в Спарті, три латинських і сабінських племені в Римі", В. Кобилянський механічно застосовує цю формулу й до східнослов'янських племен: "Подібно до того, - каже він, - східнослов'янські племена IX-X ст. склали староруську народність і староруську мову в Київській Русі". Ще далі: "Після об'єднання племен давніші племінні мови не зникали; вони перетворювались в територіальні діалекти 12), які підпорядковувались спільній і єдиній мові народности" (Там же, 16). А далі йде зовсім суперечливе твердження: "Групи територіальних діалектів, які не встигли злитись в єдиній загальнонародній мові, жили на розрізнених землях і розвинулись поступово в три самостійні

споріднені мови - російську, українську і білоруську" (Там же таки, 17).

Цю останню фразу можна подвійно розуміти: або територіяльні діалекти безпосередньо (без "проміжного" періоду) розвинулись в три східнослов'янські мови, або це були якісь інші діалекти. Але як же тоді погодити з принципом про "проміжну" мову? Виходить, такої мови не було.

А. Москаленко (Питання, 76-77) твердить, що східнослов'янські племінні діалекти "починають поступово перетворюватись в територіяльні діалекти", а з утворенням територіяльних діалектів "починається процес формування давньоруської народности та її мови".

Л. Якубинський (История, 46) всі "обласні" (територіяльні) діалекти називає "староруськими" ("древнерусскими") діалектами, що виникли на основі східнослов'янських племінних діалектів. А цілокупність цих діалектів він називає "древнерусским язком".

На тому самому ґрунті стоять і автори "Історичної граматики української мови" О. Безпалько та ін. (с. 36), вживаючи терміну "інтеграція племінних мов", яка привела, мовляв, до утворення "єдиної східнослов'янської мови" з трьома діалектами: південно-західним, західним і північно-східним. А далі ці автори пишуть, що "давньоруська мова" утворилась з "кільканадцяти східнослов'янських діалектів", які з IV-VI ст. виділилися із спільнослов'янської мови".

Виходить, що ці діалекти є діалектами праслов'янської мови, з яких потім розвинулися три східнослов'янські мови. Навіщо ж тоді творити штучно ще проміжну спільноруську мову?

Взагалі, як бачимо з наведених цитат, автори їх плутають поняття мови і діалекту: одні вживають терміну "племінні мови", другі - "племінні діалекти". Але кінець-кінцем все зводиться до діалектів праслов'янської мови. А "племінні мови" ніщо інше, як діалектні розгалуження, що з утворенням трьох великих племінних союзів злилися в три головні діалекти праслов'янської мови, які розвинулися в три східнослов'янські

мови - українську, білоруську і російську.

З усіх радянських учених тільки Л. Булаховський зайняв дуже обережну позицію в питанні існування т. зв. "спільно-руського періоду": у нього, все побудоване на "імовірностях". Хоч, з одного боку, він нібито визнавав цей період (а не визнавати він не міг), з другого боку, він дуже обережно обходив його, де тільки можна було, навіть критикував тих, які цю "спільність" визнавали. "Не викликає сумніву заперечення припущення, - пише він, - (за не названим Шахматовим) трьохгалузевий східного слов'янства, проте процес їх історичного життя не полягав у той час, про який ідеться, переважно в зближенні, але, за всіма імовірностями, більшою мірою - в розпаді, диференціації колишньої мовної і, мабуть, великою мірою етнічної спільності (Булаховський, Питання, 142). Він заперечує цю східнослов'янську етнічну єдність, коли критикує О. Удальцова: "З лінгвістичного погляду нема також жодних серйозних даних для того, щоб прийняти побудовану в душі маррівських концепцій теорію О. Д. Удальцова про те, що "в своем дальнейшем развитии, переходя от стадии военной демократии (I-V вв. н. э.) к классовому обществу и сложению государств, антская южная ветвь восточного славянства продолжала этническое сближение с северной (словено-кривичской) и средней (вентской) ветвями и даже совместно с ними окончательно сложившуюся восточнославянскую народность" (Булаховський, Там же; Удальцов, Основные вопросы, 13).

2. Поняття терміну „древнерусский язык”

З теорією про "спільноруський період" зв'язаний і термін "древнерусский язык", яким в курсах історії східнослов'янських мов позначається мова "спільноруської народності". Цей термін завдає великого клопоту вченим славістам. Сам собою цей термін не викликав би сумніву, якби його застосовувати дійсно до давньої російської мови. Але в дійсності цим терміном вже здавна, ще з часів царської Росії, покриваються

всі східнослов'янські мови, зокрема й українська мова, не говорячи вже про білоруську мову. Цим терміном російські вчені (старі й сучасні) обіймають найдавніший період з історії східнослов'янських мов, простягаючи його одночасно і на територію Києва, і на територію Новгороду, і на територію Галича та ін.

Немає сумніву, що тут заховується давня політична тенденція, яка панує з часів російського царського імперіялізму (всі території підпорядковані чи мусять бути підпорядковані імперії). В дійсності здоровий людський розум інакше й не може припустити, щоб, напр., давні київські пам'ятки чи пам'ятки київсько-волинські називати "древнерусскими".

Ця давня тенденція свято зберігається й досі в радянській історичній науці і в мовознавстві. Тому не диво, коли ми читаємо, напр., в "Очерках" С. Обнорського про "общерусский литературный язык старшей поры", "общий русский его облик", де в основу його дослідження кладуться українські пам'ятки, як: "Слово о полку Ігоревім", "Повчення Володимира Мономаха", "Руська Правда" та ін. пам'ятки.

Вживаючи такого штучного для епохи Київської Русі терміну, як "древнерусский язык", російські радянські вчені примушені давати спеціальне пояснення. Так, напр., Л. Якубинський (История, 275) не міг приховати невизначености поняття "древнерусский" і мусів дати пояснення, що під цим терміном треба розуміти не як "щось абсолютно єдине" (в сучасному розумінні), а як "цілокупність тих обласних (територіяльних) діалектів, які утворились на основі східнослов'янських діалектів з розкладом у східних слов'ян родового суспільства і розвитком у них суспільства класового і політичних об'єднань". Конкретніше він пише: "Пользуюсь терміном "древнерусский язык", нужно твердо помнить, что в этом термине слово "русский" употребляется в другом смысле, чем его употребляем теперь в значении "русский, великорусский" (Там же, 276). Це більше уточнює своє пояснення Л. Якубинський, коли він намагається дати штучну етимологію цього слова: "В термине "древ-

нерусский язык" слово "русский" производится от слова "Русь", которым называли себя и свою землю и предки собственно русских (великоруссов), и предки украинцев и белорус! (Там же).

Це твердження вимагає поправки: від "Русь" мало б бути "руський", а не "русский"!

П. Черних (Ист. гр. 42) завважує, що термін "русский язык" має два значення: "старорусский" і сучасний "русский". В першому випадку, мовляв, треба мати на увазі мову східного слов'янства давньої епохи. В другому - мова йде про великоруську мову.

Але й таке пояснення не можна назвати науковим поясненням: це - штучне пояснення до штучно створеної "давньоруської мови".

Подібне пояснення дає також Р. Аванесов (Очерки, 38). Він твердить, що термін "русский" для історика мови має подвійне значення: в застосуванні до давньої епохи поняття "русский народ" або "русский язык" в етнічному і мовному відношенні охоплює східних слов'ян: "русский народ" цієї епохи є предком росіян, українців і білорусів; "древнерусский язык" - це мова, що на ґрунті її діалектів утворились сучасні російська, українська і білоруська мови. Але пізніше, мовляв, з утворенням української, білоруської і російської націй та їх мов, термін "русский язык" набуває вужчого значення, як сучасна російська мова.

Н. Дурново (Введение, 1) подає такі дивовижні терміни, як "русский язык и русские языки". Мовляв, цей останній вживається "для обозначения совокупности всех живых языков восточно-славянской ветви с момента их выделения из о.-сл. до настоящего времени". Він виправдується тим, що "все восточные славяне в историческую эпоху всегда и везде называли и продолжают называть себя и свой язык русскими, и ни одна из р. народности не вправе присваивать это имя исключительно себе, равно как ни одной из них нет оснований отказываться от этого исторического имени, и менее всего таких оснований имеется для народности м.-р. (української П. К.), непосредс-

твенного потомка тої часті русського народу, которая в домонгольську епоху по преимуществу именовалась Русью".

Таке розуміння терміну "русский язык" вказує або на незнання історії, або на певну тенденційність. Дурново повинен був знати, що "Русь" належала Києву ("Київська Русь"), звідки й прикметник "руський"; а не "русский". цей останній належав Московській державі і датується лише XVII ст. (Черних, Ист. гр. 72). Але найгірше те, що Дурново "Русь" (як етнічне поняття) вважає частиною "русського народу", вважаючи й українців нащадками "русського народу". Це небувала в історії фальш і баламутство!

Дуже обережно вживає терміну "русский" для доби Київської Русі Л. Вулаховський (Ист. ком. 12), беручи його в лапки: "Русский" літературний язык времени раннего феодализма" (XI-XIV). Вживаючи терміну "древнерусский" без лапок, він увесь час підкреслює, що ця мова є спільною мовою "трех предков нынешних восточнославянских народов - русских, белорусов и украинцев". "...в целом письменный язык феодальной Руси даже с чертами диалектов-предков великорусского не есть еще язык, который с достаточным правом можно было бы назвать собственно русским, противопоставляя его, напр., украинскому (Там же).

Дуже слухно і мудро говорить Вулаховський, що терміном "русский", "древнерусский" з наукового погляду не можна позначати "східнослов'янську мову" взагалі (13)!

Таке пояснення терміну "древнерусский" роблять тільки деякі радянські вчені. Але інші вчені такого пояснення ніколи ніде не подають, впроваджуючи, таким чином, в оману як свого читача, особливо студента, так і закордонного читача (англ. Russia і Old Russia).

Тільки українські радянські вчені зайняли правильну позицію щодо передачі терміну "древнерусский", вживаючи терміну "давньоруський". Ми розцінюємо цей останній термін не як переклад російського, а як утворення його від слова "Русь", із збереженням м'якого сь кореня і з додатком наростка -ський (русьський), звідки натурально виникла скорочена форма "руський". Таку ускладнену форму ми зустрічаємо ще в давніх па-

м'ятках: "Русьскія земли", "Русьскую землю" (Пов. вр. лет, 148, 164). Але частіше вживається вже скорочена форма: "Правда Русская", "русської земли". "русський Мономах" та ін. Таку скорочену форму прийняли й українські радянські вчені (русський). Немає ніякої підстави вважати український науковий термін "русський" перекладом російського "русский", бо цей останній пізнішого походження (з XVII ст.) (Черных, Ист. гр. 72), замість давнього "русський". Звідси виходить, що й відповідний російський термін з наукового погляду мав би бути "русський", "древнерусський", а не "древнерусский", якого тоді не було, а були лише племінні мови або, вірніше, угруповані діалекти.

Таке баламутство терміном "древнерусский язык" вноситься особливо в закордонну історичну і лінгвістичну наукову літературу. Р. Смаль-Стоцький у своєму проєкті "Terminological problems of Eastern European History", що його опублікував у березні 1957 року Slavic Institute Marquette University, порушив дуже важливе питання - уодностайнення східнослов'янської історичної термінології. Він навів разючі факти "хаосу", що панує в англо-американській термінології. Найбільшу розбіжність зокрема у працях американських істориків має термін "Київська Русь". В цій випадку часто неправильно вживають терміну "Kievan Russia". Але поняття "Russia" тоді зовсім не було, а було тільки "Ruś", тобто "Kievan Rus'".

Наукова об'єктивність вимагає, щоб іншомовний читач міг чітко розрізнити значення термінів "Ruś" і "Russia". В англійській транслітерації слова "Ruś" передається написанням із збереженням м'якого *ś* ¹⁴).

Прийнявши термін "Ruś", треба подбати й про відповідний прикметник, бо форма "Russian" (напр.: Russian Law - Руська Правда) не відповідає поняттю того часу. Вільш відповідним був би термін "Rusic", подібно до "Slavic". Таким чином, ми матимемо правильні з погляду наукового терміни "Rusic Law" (Руська Правда), "Rusic Prince" (русський князь) та ін.

А звідси впливає й правильна білоруська форма: "Byelo-Rus" (Білорусь), а не "Byelo-Russia" ¹⁵).

3. Поняття термінів „Україна”, „Московія”

Слово "Україна", що заступило собою "Русь", відоме ще з XII ст. Напр., в Іпат літ. зустрічаємо 4 рази: під 1187 р ("плакашася по немь вси переяславци...о нем же оукраина мно-го постона"), під 1189 р. ("и еха и Смоленска в боретъ и при-пхашю же ежко оукраинтъ Галичькоу и взя два города галичь-кыи"), під 1213 р. ("Данила...пха с братомъ и пріа Берестии и Оуиговескъ и Верцинь и Столтъ Комовъ и всю Оукраиноу"), під 1280 р. ("Посем же Левъ восхотъ собъ части в земль Лядъ-скоу на Букраини") (Іпат. л. 1871, стор. 439, 447, 490, 586).

Це слово спочатку нібито означало пограниччя, але пізніше слово "Україна" стало назвою всієї української землі (див. Митр. Іларіон, Слово, 35). Так виникла межівна теорія назви "Україна", яка викликала цілу дискусію між українськими вченими, в якій взяли участь Я. Рудницький, Р. Смаль-Стоцький, М. Андрусяк, П. Ковалів, В. Січинський та ін.

Останнім часом М. Андрусяк опублікував статтю "З дослідів над назвою "Україна" ¹⁶⁾, де він наводить нові матеріали, які нібито цілком відкидають межівну теорію "України". Ці матеріали він знайшов у праці О. Петрова "Древнейшие грамоты по истории Карпатской церкви и иерархии 1931-1948 г. (Прага, 1930), де подаються вяснення "райн" і "країн" по обох боках Карпат. М. Андрусяк стверджує значення слова "україна" як країна, держава, а не "межівна земля", досить переконливо доводячи історичними цитатами.

Так само й "Московія", що повстала з того часу, як Москва (вперше згадується в 1147 р.) стала сильним князівським уділом, а пізніше - й великим князівством. Згодом і ціла держава стала зватися "Московія" (пізніший російський термін "Московское государство"). Тільки з Петра I змінюється стара назва "Московія" на назву "Росія". А з часів Катерини II ця назва з двома сс (Россия, русский, российский) цілком закріплюється й стає всенародною (Митр. Іларіон, Слово, 138-139).

4. Походження східнослов'янських народів та їх мов

Радянська історична наука, а за нею й мовознавча наука, поставивши в центрі уваги "староруську народність", твердить про утворення з цієї "староруської народности" трьох східнослов'янських народів. Мовляв, в Ростово-Суздальській землі, а потім у Московському князівстві об'єднуються всі східні (пізніше й північно-західні) землі. Тут формується російська народність. На території західноруських земель, загарбаних Литвою, починає складатися білоруська народність. На території південно-західної частини колишньої Київської Русі, що була загарбана Литвою, Польщею і Угорщиною, а також на Київщині, Переяславщині, Волині, Поділлі, Чернігівщині, в Галицькій землі, в Закарпатті і Буковині - формується українська народність (Курс, I, 43-44).

Причому в "Курсі" обов'язково й чітко зазначається джерело, що ці народності і мови виникли з одного спільного джерела - з "давньоруської народности" і "давньоруської мови" Київської Русі. Так збудована ціла фантастична (не підперта історичними фактами) будівля "староруської народности" та її мови і розвиток з цього "спільного джерела" трьох східнослов'янських народностей.

Розпад "спільноруської народности", звичайно, в радянській науковій літературі пояснюється "розпадом Київської Русі" (Везпалько та ін. Іст. гр. 32-33). Але дати точно не встановлено: Л. Якубинський (История, 46) датує закінчення "спільноруського періоду" XIV ст. В "Очерках истории СССР" (АН СССР, 1951, стор. 557) зформування трьох східнослов'янських народностей датується XIV-XV ст. Але при цьому зазначається, що це питання вимагає "дальшої розробки". Це ствердив і Л. Булаховський, який змушений був констатувати, що "процес розпаду колишньої східнослов'янської єдності... не може бути схарактеризований переконливо повно і точно" (Питання, 214; див. П. К. Ковалів, Основи, 31). Він робить навіть завваження до даних, поданих в "Очерках истории", де говориться: "Процесові оформлення української і білоруської на-

родностей сприяло те, що в кінці XV ст. на західніх і південно-західніх землях почало зникати економічне роз'єднання, підсилювались економічні зв'язки, утворились місцеві політичні центри. На основі старих місцевих говорів утворились білоруська і українська мови з їх фонетичними і морфологічними особливостями; рівнобіжно відбувався процес оформлення білоруської і української культури. Приблизно з цього часу можна говорити про білоруську і українську народності як про окремі історично-культурні й етнічні утворення, що виростили на ґрунті східнього слов'янства" (с. 557).

Л. Булаховський (Питання, 40-41) подає на це слушне зауваження, що тут не вмотивовано, чому тільки з кінця XV ст. можна говорити про білоруську і українську народності як про окремі культурні і етнічні зформування. "Якщо йдеться про їх мовну одмінність від східньої частини східньослов'янського масиву, - каже далі Булаховський, - то вона для говірок майбутнього білоруського типу не становить сумніву вже для XIII ст., причому - не тільки в фонетичному і морфологічному аспекті (напр., договірна грамота смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригю й Готським берегом 1229 р. не лишає місця сумнівам, що вже на початку XIII ст. існували риси окремого західньоукраїнського мовного типу, хоч і ближчого до північного, ніж до пізнішого південноруського). Якщо наведене положення стосується лише того, що саме з кінця XV ст. вирисовується розпад спільного білорусько-українського актового писемства, то цей факт, справді знаменний для історії писемної мови, є лише дуже відносним свідченням щодо стосунків у живій мові населення країв, де вживалась ця актова мова, і навпаки, є доволі певних фактів, що промовляють за далеко ранішу і досить виразну диференціацію мовних типів білоруського і українського характеру. Справа, отже, далеко складніша".

Акад. Печета іде ще далі, відтягаючи добу постання східніх народностей аж до XVI ст. Про це він пише: "...остаточне утворення великоруської, білоруської і української народностей як окремих етнографічних типів слід віднести приблизно

на XVI ст., час, коли утворилися й народні мови з їх морфологічними й фонетичними особливостями". Виходить, що до того часу ніби не існувало ні народних мов, ані окремих етнічних типів населення.

Наявність української мови тільки в XVI ст. Печета (рец. на Державина) стверджує Пересопницькою св. 1556-1561 рр. Хоч тут же примушений ствердити й інший факт, що "особливості української мови можна відзначити в Галицько-Волинському літописі XIII ст."

На цьому спирається й П. Плюш (Нариси, 126-127), твердячи, що, "починаючи з XIV ст., відбувся процес формування української народности і її мови, який остаточно завершився в XVI ст." Це саме стверджено і в "Історії Української РСР", т. I, 1953, стор. 137-143.

Та й між самими радянськими мовознавцями немає ясної думки щодо початку історії української, білоруської і російської мов. Існує два погляди: одні починають історію цих мов з XIV ст., як початку процесу формування¹⁷⁾, другі початок XIV ст. вважають завершенням процесу, тобто самий процес переноситься в XII-XIII ст., бо не можуть уникнути історичних фактів¹⁸⁾. Медведєв, Моргун і Наконечний в названій статті пишуть: "Правильність основного положення про те, що фонетична система української літературної мови, характерні риси граматичної будови почали складатися не в XIV ст., а задовго перед цим і до XIV ст. встигли в основному зформуватися уже, - не підлягає сумніву. Тезу цю висунув, на підставі певних даних, як відомо, ще О. Потебня, а міцніше обґрунтували потім у своїх дослідженнях О. Шахматов, А. Кримський, Т. Лер-Сплавінський та ін. відомі вчені. Отже й науково доводити її, цю тезу, достатньою мірою аргументовану вже в працях попередників, потреби, власне кажучи, немає. Доказів справді потребує не це твердження, що збігається в цілому з тезою, яку приймає більшість видатних учених, а швидше необґрунтоване положення про пізні ніби формування мови української народности (в XIV-XVII ст.), що його обстоюють поодинокі мовознавці, оглядаю-

чись на декого з істориків. Цьому останньому, помилковому, - за всіма даними, положенню протистоїть погляд більшості славістів, які, разом з Л. Булаховським, твердо переконані в тому, що час інтенсивного формування мовних особливостей українського типу в фонетиці припадає, головним чином, на період після занепаду зредукованих, тобто на XII ст. і що можна і для писемної мови XIV ст. говорити про наявність уже в той час української мови, досить виразно засвідченої пам'ятками" (Ор. с. 35).

Цей останній погляд, безперечно, правильний, опертий на фактах, приймається багатьма істориками¹⁹).

Названі автори займають уже критичну позицію у відношенні до тих, які відтягають формування східнослов'янських мов за XIV-XV ст. В "Курсі", I, 43 один із авторів П. Горецький пише: "...починають приблизно з XIV-XV ст. складатися три східнослов'янські народності - російська, українська і білоруська і одночасно з цим починають формуватися російська, українська і білоруська мови, мови цих народностей!" На це цілком слушно подають свої критичні зауваження автори статті "Про основні етапи" (с. 35) (Примітка): "Ближче до історичної дійсності - пишуть вони,- безперечно думка В. В. Виноградова, висловлена ним, зокрема, в статті "Русский язык" (ВСЗ, т. 49, вид. 1): "у 13-15 ст. формувались три народності: великоруська, українська й білоруська з їх мовами". "Так, - пишуть далі названі автори,- зформувалися вже, а не "починають" (?) тільки в цей період формуватися, як помилково пише П. Й. Горецький (а також М. А. Жовтобрюх, М. К. Войчук, П. П. Плющ та деякі інші автори)".

Російський радянський етнограф Д. Зеленін в статті "Воссоединенные украинцы" (Совет. этнография, 1940, V) формування трьох східнослов'янських народів датує XII-XIII ст. Він пише: "Давньоруські племена консолідувалися в три великі народності не раніш, як у XII-XIII ст. ...Дуліби, бужани, тиверці і уличі були дуже близькі своєю мовою і всією своєю культурою до давньокиївських племен - полян, деревлян і сі-

верян, — що разом з ними вони й склали потім велику українську народність". І далі: "Коли 1387 року Галичина і Волинь були приєднані до Польщі, консолідація давньоруських племен в українську народність уже закінчилась".

З інших радянських мовознавців особливо критичну позицію щодо походження східнослов'янських мов займає український мовознавець А. А. Москаленко. В своїй праці "Питання походження української мови в мовознавчій та історичній літературі" (Одеса, 1958, стор. 90) він подає спробу критичного розгляду взагалі радянської концепції щодо початку історії східнослов'янських мов. Він твердить, що "приблизно з XI ст., ще в умовах Київської Русі, почали складатися три братні східнослов'янські народності та їх мови".

Як бачимо, між радянськими мовознавцями немає згоди у поглядах на початковий етап історії східнослов'янських мов. Дехто з радянських мовознавців висловлює погляд, щоб період Київської Русі (X-XIII) зовсім зняти з курсів історії української, білоруської і російської мов, як курс, нібито не належний до історії мов цих народів. Такого погляду дотримуються М. К. Бойчук²⁰), М. А. Жовтобрех²¹), І. Є. Грицютенко²²), мотивуючи тим, що "древньоруська мова розглядається як окремий період", бо ця мова, мовляв, "існувала ще до зформування східнослов'янських мов", і тому "немає підстави вважати давньоруську літературну мову періодом в історії "уже української (так само російської і білоруської мов)". Про "давньоруську мову", мовляв, можна говорити лише у вступі.

Так збудована ціла фантастична (не підперта історичними фактами) будівля "староруської народності" та її "мови" і розвитку з цього "спільноруського джерела трьох східнослов'янських народностей та їх мов.

Але будівля ця збудована на піску і не має твердої наукової опори. Сучасна об'єктивна наука цілком заперечує цю теорію, зв'язуючи безпосередньо сучасні східнослов'янські народи та їх мови з давніми племенами та їх мовами, які були в стадії діалектного розвитку праслов'янської мови. Ми не сум-

ніваємось, що такі племінні періоди пережили й інші слов'янські народи та їх мови перед тим, як зформуватись в окремі слов'янські нації з їх національними мовами.

Навіть такий видатний учений, як акад. Шахматов, вигадавши "спільноруський період" в доісторичні часи, період, не підпертий ніякими історичними фактами, примушений був ствердити існування в історичні часи (Київської Русі) трьох східнослов'янських наріч, що їх носіями були три племінні групи, які жили вже окремим економічним і культурним життям. Немає сумніву, що це були три етнічні групи з своїми природними рисами, з своїми мовними особливостями.

Ще раніше згаданий уже історик М. Погодін (Исследования, 390) заявив, що українське і великоруське наріччя різняться між собою більше, ніж між іншими слов'янськими наріччями, і навіть не вірив, щоб вони могли належати в минулому "до одного роду". Це ствердив у своїй полеміці з О. Соболевським А. Кримський (Филология, 3-4): "Даже среди очень почтенных филологов можно найти порядочное число лиц, признающих за малорусским языком не меньшую давность, чем за любым славянским языком. Неудивительно после этого, если нефилолог Погодин решил, что два так резко различающиеся языка, как малоруссов и великоруссов, должны были возникнуть до начала исторической жизни Руси; этнографические особенности племени малорусского и великорусского еще более утверждали Погодина в его мысли, что это издавна было два самобытных племени".

А. Кримський (Там же, 8) посилається на Ягіча ("Четыре палеографические статьи". Сб. ИОРЯС, 1884, т. 33, ч. 3; "Критические заметки по истории русского языка". Сб. АН, 1889, т. 46, ч. 4), який висловив переконання, що в Києві в XII-XV ст. говорили українською мовою, хоч з деякою різницею від Волині і Галичини. А думка про те, що сучасні діалекти відповідають давньому племінному поділові, висловлена рішуче ще Михальчуком у праці "Наречия, поднаречия и говоры Южной России" (Труды, 1874).

Виразно на позиціях української мови як діалекта (наріччя)

праслов'янської мови стояв С. Смаль-Стоцький (Розвиток, 45): "Безперечно, - писав він, - мусів колись бути такий стан мови, коли цілість того, що ми тепер називаємо українською мовою, представляється як наріччя слов'янської мови, або коли всі слов'янські мови до купи були також тільки наріччям індоєвропейської мови".

Останнім часом це саме твердять і деякі історики й археологи. Так, історик М. Чубатий (Київ. Русь, 465) пише: "Нині зібраний археологічний, палеографічний та документальний матеріал до історії Київської Русі дає широкі можливості для українських істориків українського середньовіччя та надзвичайно широке поле до створення синтези, що в силі довести існування національно свідомого українського народу, як окремого етнічного та культурного колективу вже щонайменше в XI сторіччі; його етнічний підклад існував уже кілька сот літ скоріше, вже в сьомім сторіччі". М. Чубатий тут же посилається на російського археолога В. Рибаківа, який у своїм найновішій творі "Образование древнерусского государства" (с. 41) змушений ствердити, що "найстарше організаційне ядро київсько-руської нації вже в XII ст. було відокремленим етнічним тілом від інших частин східної слов'янщини, отже, це була найстарша поява української нації" (Там же, 478).

Український археолог П. Курінний (Совет. концепції, 185) заявив: "Так під тиском археологічних фактів мусить упасти фальшива теорія про одність походження трьох "братів": українців та росіян і білорусів".

Цікаві думки про формування трьох східнослов'янських мов висловлює Ю. Шерех (Problems). Хоч праця його присвячена спеціально білоруській мові, проте вона обсягом поставлених автором проблем охоплює й інші східнослов'янські мови. Ю. Шерех цілком відмовляється від думки про "східнослов'янську прамову", як і, з другого боку, він відмовився від думки про існування в ті часи трьох східнослов'янських мов. Тут він зайняв своєрідну позицію: він говорить про конфігурацію діалектних груп, що з них розвинулись три сучасні східнослов'янські мови.

Ю. Шерех встановлює чотири діалектні групи, що, на його думку, існували в доісторичні часи: новгородсько-суздальська, полоцько-рязанська, київсько-поліська і галицько-подільська. З них і розвинулись сучасні мови: українська, російська і білоруська. Так, перед початком історичної доби витворилась діалектна група, яка охоплювала кривичів, радимичів і в'ятичів. Північна група кривичів (новгородські слов'яни) розвивалась на фінському субстраті. На півдні ще в доісторичні часи утворилась київсько-поліська діалектна група, яка охоплювала племена деревлян, полян, сіверян і дреговичів. Ще далі на південь існувала в доісторичні часи діалектна група - галицько-подільська, що в синтезі з південною частиною київсько-поліської групи лежить в основі української мови.

Дальше перегрупування цих чотирьох діалектних груп привело до утворення трьох східнослов'янських мов: російська мова розвинулася з новгородсько-суздальської групи і частини полоцько-рязанської групи. Білоруська мова утворилась із західної частини полоцько-рязанської групи і з абсорбованої нею північної частини київсько-поліської групи. Українська мова утворилась з галицько-подільської групи і з північної частини київсько-поліської групи. Докладніше див. П. Ковалів, Основи формування, 40-41.

Думки про діалектні групи заслуговують на увагу тому, що саме ці діалектні групи чи діалекти праслов'янської мови лежать в основі сучасних східнослов'янських мов, і зовсім немає потреби творити проміжну стадію "спільноруської прамови".

О. Шахматов у статті "К вопросу об образовании русских наречий" робить навіть точне зіставлення групи сучасних нареч з давньою групою (X-XI ст.). Саме українська група, на його думку, краще, ніж інші (російська і білоруська), зберегла зв'язок з давньою групою відповідних говорів: південноруська група X-XI ст. цілком відповідає сучасній українській, і подібно до того, як давня південноруська племінна група ділилась на племена північні і південні, українську мову можна поділити на північне і південне нареччя. Змішання давніх

племен - північних і південних на їх пограниччі відбилось в нинішній українській мові перехідними говорами.

Встаровину на Правобережжі (в західньому басейні Дніпра, в басейні Буга і в басейні Дністра) існували всі три українські наріччя і говори: на півдні - чисте південноруське, в центральній смузі - південноукраїнське змішане, на півночі - північноукраїнське. Тепер же їх угруповання інше.

1) Чистого південноукраїнського наріччя на правому березі Дніпра тепер уже немає. Ці чисті південноукраїнці виселились із Правобережжя і займають тепер Полтавщину (крім північної смуги), Харківщину (без північно-західньої смуги), південну частину Курщини, південно-західню частину Вороніжчини, - взагалі Слобідську Україну і південні степи. Все це у Шахматова прийняло назву східноукраїнського наріччя. Місце, що його залишила ця група, зайняли сусіди півночі, тобто мішані.

2) Південноукраїнське наріччя мішане - це, на думку Шахматова, тепер уже західноукраїнське (Галичина, західня Волинь, південна Київщина, південна Чернігівщина, північна Полтавщина, північно-західня Харківщина і західня Курщина).

3) Північноукраїнське наріччя займає північну територію - від Угорської Русі до східної Чернігівщини. Говори цього наріччя відбивають в собі говори північноруських племен, які близько стояли до білорусів, що залишили в цих племенах свої мовні особливості (с. 368-377).

Як бачимо, поділ цілком природний; в ньому немає будь-яких штучно вигаданих міркувань. Процес розвивався цілком природно з деякими переміщеннями та взаємними впливами, внаслідок чого сучасна українська мовна територія відрізняється де в чім від давньої.

М. Чубатий (Історія християнства, 35) зазначає, що саме такий процес формування українського народу на антській етнічній основі й відбувся, коли князь Олег одноетнічну державу Київську Русь перетворював у багатоетнічну імперію. Так, на його думку, з трьох східнослов'янських народів український народ зформувався перший.

Друге місце (хронологічно) у Чубатого займає білоруський народ. Про білоруську мову у свій час ширились різні погляди. Так, напр., П. Кречмер білоруську мову вважав діалектом російської мови. О. Огоновський (Studien) білоруську мову виводив з української, тоді як С. Смаль-Стоцький (Розвиток, 49) вважав її "окремою слов'янською мовою".

Хто ж такі білоруси? ²³) Нова теорія Шахматова, викладена ним уперше в курсі лекцій з історії російської мови в Петербурзькому університеті, відповідає на це питання так:

Північноруські племена (кривичі) і ляські вихідці підпали під сильний вплив південноруських племен, що передали їм ряд своїх особливостей, але потім почався наступальний рух середньорусів, які з'єднали цей конгломерат, передавши йому свої особливості. Головною рисою цього походження Шахматов вважає акання. Такий погляд про походження білорусів та їх мови панував у науці.

Є. Ф. Карський, добрий знавець білоруської мови, час виникнення білоруського народу та його мови датує XIII ст. з племен - дреговичів, радимичів та кривичів ²⁴). В рецензії на статтю К. Вугі "Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter" (Zeitschr. für sl. Phil. I, 1924) він пише: "Про білорусів не можна говорити раніше від XIII ст., коли вперше з'являються білоруські особливості в староруських пам'ятках на білоруській території і коли з'являється ім'я "білоруси". Можливо, звичайно, що в народній мові деякі риси білоруської мови з'явилися і раніше вказаного часу, але це були риси кривичів, дреговичів, радимичів і т. д. ²⁵).

Білоруські пам'ятки з'являються з XIII ст. До них насамперед належить договірна грамота Смоленська з Ригого і Готським берегом 1229 року ²⁶).

Тепер з'явилися нові праці з цього питання. Білоруський вчений Ян Станкевич одублюював ряд статей, де він визначає місце білоруської мови серед інших слов'янських мов ²⁷). Зокрема в статті "Начырк гісторыі Кривіч-Беларусі" (Веда, 1951, лютий-березень, 33) він говорить про балто-слов'янську осно-

ву білоруського народу. Я. Станкевич пише: "Дзякуючы сваіму аднолькаваму паходжанню - сінтэзе часці Славян із часьцяй Балтаў - Дзервяне, Дрыгвічы, Радзімічы, Вяцічы, Северяне й Крывічы складалі адзін крывіцкі альбо накш беларускі народ" (Блізіня, 114).

Балтійскі вліў Станкевич вбачае в деяких рысах і асоблівостях білоруськай мовы. Напр., змішвання ч-ц, ж-з, ш-с в північнай частіні Білорусі падобна, як і сучасні латышы знають чергування ч-ц.

Таким чынам, в історыі білоруськага народу, як твэрдзіць Станкевич, было два перыяды - балтскі (жытця балтв, шо увійшли в склад білоруськага народу) і праслов'янскі (жытця слов'ян, шо увійшли в склад таго ж білоруськага народу). "Прыродна річ,- каже він,- шо не могло быці ніякаго "праруськага перыяду" ²⁸⁾.

Але панівною моваю білоруськага народу все ж такі, на думку Станкевича, стала мова слов'янська. Білоруська мова, на його думку, развінулася безпосередньо з аднаго з дыялектв спільнаслов'янскай мовы. Тому, мовляв, немае пдстави прыпускаты "проміжну стадію", відому в російскай літэратурі пд назвою "спільнарускай прамовы".

Думку Станкевича развінув далі Давыдовіч Городзенскі в сваёй статці "Поды апырчнасці беларускага народу" (Веда, 1952, ч. 4). Він твэрдзіць, шо в світлі найновішых мовных даных не выклікае сумніву той факт, шо праслов'янська мова безпосередньо разпалась на сучасні слов'янскі мовы. Але як у сучасных мовах, так і в мові праслов'янскай в часы іі дыялектнай дыференцыяцыі дыялекты, шо бліжче межувалы між собою, перажывалы больш спільны явыша, ніж дыялекты, шо булы далі адін від аднаго. Звідсы й мовы, шо потім развінулыся з цых дыялектв,- адні маюць больш спільных рыс, другі - менше, адні бліжче стаяць адна до аднаі, другі - далі ²⁹⁾

Остання думка заслуговуе на увагу, бо на цьому ґрунці може быці разв'язана праблема, яка стоіць на перешкодзі навукова-об'ектывнаго вивчэння історыі східнаслов'янскых мов.

Досить своєрідне й ближче до наукової правди вчення про походження білоруського народу подає М. Чубатий у своїй книзі "Княжа Русь-Україна" (с. 88-92). Згідно з відомостями літопису "Повість временних літ", основним племенем білорусів він вважає плем'я кривичів, що жило на захід та північний захід від валдайського межиріччя на великому просторі Полочини та Смоленщини ³⁰).

Приєднання білоруських племен під владу Києва, як твердить Чубатий, сталося проти їх волі, і тому, мовляв, територія кривичів, радимичів і дреговичів була головним тереном полюдій (щорічне збирання податків) експедиціями київського князя, як стверджує Костянтин Багрянородний. Тому з невдоволення цих полюдій у білорусів зроджується тенденція до усамотійнення значно раніше, ніж на землях російського народу. Вже на переломі XII-XIII ст. білоруські племена почали щораз більше відчувати свою етнічну спільність, але єдиного білоруського народу ще не було; існувало тільки ядро, земля кривичів, основа цього народу.

Але вже в 1307 році самостійність білорусів закінчилась, коли білоруські землі опанувало Литовське князівство. Здобувши від Київської держави великі культурні надбання, Білорусь увійшла з ними в склад Литви, з нижчим культурним розвитком. Отже, білоруси стали в Литві домінуючим культурним чинником, і в цій ситуації почуття спільності всіх білорусів у другій половині XIV ст. зробило їх народом, свідомим своєї єдності ³¹).

Але зародки білоруського народу сягають далі вглиб Київської Русі, ще XI ст. ³²), і його формування підсилилось тільки з занепадом центральної влади Києва: імперія стала розпадатись на природні частини на основі етнічних прикмет окремих областей. Але основне треба підкреслити, що білоруський народ ніколи не був складовою частиною невідомого в історії "спільноруського народу". Він був лише складовою політичною частиною Київської держави, яка обіймала собою всі східнослов'янські землі з політичним центром Києвом.

Третє місце (хронологічно) у Чубатого займає російський народ, який зформувався не на ґрунті київського етносу, де жили південноруські племена, предки українського народу, а на ґрунті ростовсько-суздальського етносу. "Найпізніше з усіх трьох східнослов'янських народів, — пише Чубатий, — почав формуватися російський народ шляхом змішування слов'янських племен з фінськими племенами, відомими в "Повісті" під назвою: весь, меря, мурома, мордва" (Чубатий, Княжа Русь-Україна, 93).

Радянський стандартний штамп про походження російської мови той же самий, що й для української і білоруської мов: "Від давніх східнослов'янських племінних діалектів епохи родового ладу, через територіяльні діалекти староруської народности різних періодів розвитку феудалізму до утворення сучасних національних східнослов'янських мов — такий шлях розвитку російської мови, пройдений нею в зв'язку з частково паралельними процесами утворення близько споріднених української і білоруської мов" (Аванесов, Очерки, 34).

В наведеній цитаті не вказується дати утворення російської мови. В. Мавродін чітко вказує кінець XV і XVI ст. "Немає сумніву, — пише він, — що в кінці XV, тим більше XVI ст. на основі спільности мови, спільности території, спільности психічного складу склалась великоруська, чи руська, народність" 33).

Взагалі колискою великоруської народности в радянській науці нині визнається Ростово-Суздальська земля, на ґрунті якої постала Московська держава, яка протягом двох століть об'єднала всі великоруські області та східню половину південно-великоруських князівств (Виноградов, Вопросы, 11). З часу Івана Калити Москва настільки укріплюється в політичному, економічному й культурному відношеннях, що стає провідним центром північно-східніх земель (Князевская, К истории русского языка, 108). Москва об'єднала окремі етнічні і діалектні групи, як: населення Новгородської, Тверської і Псковської земель, з одного боку, та Рязанської землі і частини північних земель, з другого боку. Так в Російській державі об'єдналися різні діалекти, що тепер збереглися в своїх основ-

них наріччях - північноросійському і південноросійському.

В процесі життя цих діалектів у межах Російської держави розвинулись окремі середньоросійські говори, що містять у собі характерні риси північноросійського і південноросійського наріч. Творення цих говорів російський радянський діалектолог Р. Аванесов (Очерки, 37) вважає специфічно великоруським явищем, на базі якого зформувалась російська літературна мова з її центром Москвою.

Уже на ранніх етапах розвитку мови великоруської народності велику роль відігравав новгородський діалект: ростово-суздальський діалект утворився на базі діалекту східних кривичів з участю діалекту з цоканням новгородських слов'ян Верхнього Поволжя. Новгород поряд з містами Ростово-Суздальської землі (Володимиром, Ростовом, Москвою) був великим економічним і культурним центром. Були всі умови для того, щоб новгородський діалект поступово розвинувся в самостійну мову. Але дальша доля Новгородської землі повела мовний розвиток у цілком іншому напрямі. Взаємовідносини між Новгородом і Ростово-Суздальською землею повели Новгород до залежності від останньої і приєднання Новгороду до Російської держави (1478 року) ³⁴).

Дуже важливо відзначити факт, на який вказує Л. Жуковська на підставі аналізу мови Галицької євангелії (з Ростово-Суздальської землі) про "істотну" різницю "звукової системи галицького говору до середини XIV ст." і фонетичної системи "староруської мови XI ст." Отже, тоді, в період Київської Русі, були вже дві фонетичні системи - на півдні і на півночі. На підставі дослідженої нею пам'ятки та інших пам'яток Ростово-Суздальської землі, досліджених за останні 30 років, вона стверджує, що в середині XIV ст. говори на території Ростово-Суздальської землі становили одність, яка лягла в основу формування російської літературної мови. ³⁵).

Про цю одність говорить і Л. Гумецька, стверджуючи факт, що великоруська територія, після розпаду єдиної літературної мови Київської держави внаслідок занепаду самої держави,

обіймала такі говори і діалекти: говори новгородський, псковський, смоленський, ростово-суздальський, акаючий діалект верхнього і середнього Пооччя та міжріччя Оки і Сейма. Діалектна диференціація проявлялась переважно в фонетиці, але вона не зруйнувала єдності граматичної будови мови з наявністю загальнослов'янської лексики, що лежала тоді вже в основі формування літературної мови цієї доби (Гумецька, Питання, 12).

Таким чином, підсумовуючи все сказане, можемо ствердити, що після занепаду Київської держави (1169-1240) політичний, економічний і культурний поділ Київської імперії на області - білоруську, новгородську, суздальсько-московську та південноруську (українську) був завершений утворенням політичних і культурних центрів. Київ перетворюється на місто другорядного князівства. Натомість політичне і культурне життя зосереджується в Ростово-Суздальській області та в Галицько-Волинським князівстві.

Але чи можна говорити про утворення в цей час окремих східнослов'янських народів та їх мов? Ні, не можна! Тимчасом радянські мовознавці саме й зв'язують розпад Київської держави з початком утворення східнослов'янських народів та з розпадом "давньоруської народності". Мовляв, розпад Київської Русі спричинився до розпаду "давньоруської народності" і до утворення на її основі трьох східнослов'янських народностей - української, російської і білоруської (Везпалько та ін. Іст. гр. 32-33).

Фальшивість цього твердження впирається в інше фальшиве твердження - змішування понять політичного і етнічного ³⁶). Саме розклад Київської Русі та утворення нових політичних центрів - політичне поняття, яке не має зв'язку з етнічними поняттями - утворенням східнослов'янських народностей та їх мов ³⁷). Ще в доісторичні часи існували племінні групи з їх мовами чи, вірніше, з діалектними угрупованнями.

Надніпрянське населення, відоме під назвами полян, северян та ін., мало вже спільну мову в основі з двома групами діалектів, які походять з праслов'янського джерела.

З другого боку, внаслідок колонізації слов'ян на північ, перед Олегом (879), утворилось два князівства - Ростовське і Муромське. На цих землях, після приєднання їх до Київської держави, почав творитися окремий етнічний субстрат, як основа майбутнього російського народу. Історія ж його починається з XII ст.

Внаслідок колонізації слов'ян на захід та змішання їх з балтським субстратом утворився білоруський народ, що фактично свою історію починає з X ст., коли він відділився від Києва через історію Литовського князівства, але оформився як народ, за твердженням М. Чубатого, в XII-XIII ст. (Русь-Україна, 123-124).

З цього можна зробити висновок, що теорія про "спільноруський період" позбавлена будь-якої наукової підстави. І дійсно, як можна починати історію російського народу та його мови з Києва, де не було ніяких ознак цього народу, що ствердили й самі радянські вчені?

Отже, твердження деяких радянських учених про те, що населення в той час говорило однією мовою, спільною для Києва, Галича, Суздаля, Новгороду, - це фальш, якого ніякими теоріями не можна прикрити. Можна говорити лише про спільність літературної мови, але ж ніяк не народної, живої мови, яка вже з праслов'янських часів пустила коріння в трьох напрямках свого розвитку, як три діалектні групи, що лягли в основу трьох східнослов'янських народів - українців, білорусів і росіян як таких.

ПИСЬМО І ЛІТЕРАТУРНА МОВА СХІДНІХ СЛОВ'ЯН

1. Походження письма

Про походження письма у слов'ян, зокрема у східних слов'ян, в науковій літературі немає однозгідної думки, існують різні погляди. Найбільше турбот завдає дослідникам час виникнення письма, а звідси й причини його виникнення. Існує навіть думка, що єдиного початку письма у східних слов'ян не було, що "не підлягає сумніву" існування у східних слов'ян на ранній стадії багатоалфавітного письма (Плющ, Нариси, 104). Припускають можливим, що письмо виникло в двох-трьох східньослов'янських центрах, незалежно одно від одного, - в Києві, Новгороді, на берегах Чорного моря тощо (Лихачев, Возникновение, 21). Припускається також можливість використання слов'янами твору "О письменах" болгарського ченця Хороброго, який пише, що слов'яни "чертами і різами читали й гадали", а після прийняття християнства користувалися латинськими і грецькими буквами, ще без певної системи. П. Плющ (Нариси, 102-103) припускає можливим, що це дійсно могло бути у східних слов'ян Північного Причорномор'я, що сусідили з грецькими колоніями Ольвією, Херсонесом та ін. Припускають навіть, що в різних племен, в різних районах могли бути свої форми письма, свої знаки (Черепнин, Палеография, 82). Деякі дослідники думають, що письмо своїм корінням сягає далеко вглиб століть, тому джерела його треба шукати в культурі антив чи скито-сарматів (Мешанинов, Загадочные знаки, 83). Взагалі слов'янське письмо, на думку дослідників, пройшло шлях, спільний всім народам, від малюнка до слова, а далі до звукового письма (Черепнин, Там же). Все це примусило В. Виноградова (Вопросы, ч. 1) ствердити, що "питання про походження письма у східних слов'ян залишається не зовсім ясним".

В науковій літературі існує два погляди щодо походження

письма: письмо перед Костянтином і письмо після Костянтина. Хоч точних даних появи письма у східних слов'ян ще немає.

Довгий час ширилася думка, що в Київську Русь письмо проникло разом з прийняттям християнства, тобто в другій половині X ст.³⁸). Цей погляд підтримує Л. Нідерле (Слав. древ., 411), який висловив сумнів, чи могли слов'яни до прийняття християнства знати справжню письменність і користуватись нею. Всі теорії про існування слов'янських рун, подібних до германських, на думку Нідерле, є лише припущенням, не підтвердженим джерелами, іноді просто *ria graus*.

Розуміється, в таких випадках під письмом розуміли письменність, книжне письмо, як засіб ширення християнської доктрини, християнських богословсько-проповідницьких і богослужбових книг. Той же таки Нідерле твердить, що особливої письменности до християнства у слов'ян не було. Єдине, що можна припустити для поганського періоду, — це вирізування звичайно на глиняній плитівці чи на дерев'яній паличці знаків, які мав на увазі чернець Хоробрий, коли в X ст. писав, що слов'яни не мали книг, а читали й гадали лише "чертами і різами". Мовляв, справжню письменність слов'яни дістали тільки в IX ст. від Кирила. Це саме стверджує й російський історик літератури С. Орлов, який пише: "Книжність в том виде, какой представляют дошедшие ее образцы, явилась на Руси в конце X — начале XI века как одно из положительных следствий правительственного введения на Руси христианства"³⁹). Ще виразніше пише про це М. Грушевський (Іст. літ. II—III, 14), вказуючи на "впровадження руського письма". Він пише: "Акція ширення християнства на Русі була надзвичайно широка. Одним з найважливіших складників цієї акції було впровадження руського письма в зв'язку з організацією християнської проповіді і богослуження місцевою мовою". "Отже, — пише він далі, — після 860 року східнослов'янське письмо бралось на службу церкви як її знаряддя". Але пізніше, як пише далі Грушевський, "скромні продукти першого століття руської епархії, чи місії, зникли під великою масою слов'янських творів, даних "золотим віком" болгарського царя Симеона і перенесених

на Русь з часів Ярослава та його ближчих наступників". Тоді, мовляв, саме почалась на Русі культура книжності після попередньої організаційної праці Володимира Великого та його наступників. Саме Ярослав відіграв роль в ширенні слов'янської книжності на Русі.

М. Грушевський для порівняння з Іпат. літ. пише: "Як то буває одна людина зорє землю, інші засіють, а ще і ще інші пожнуть і їдять багаті плоди, так і тут: батько Ярослава зорав і зробив землю легкою, просвітивши хрестом, а Ярослав засіяв книжними словами серця вірних; ми ж пожинаємо, користаємось з книжної науки". Отже, коли Володимир вживав енергійних заходів коло християнізації та поширення візантійської культури, то згодом, уже в середині XI ст., почалась ширша праця книжна - збільшення книжного запасу, виготовлення перекладів книг з грецьких оригіналів, копіювання старих слов'янських перекладів. Цю заслугу літопис приписує саме Святославу, який збирав "писців" і доручав їм перекладати книги з грецької мови і списувати вже готові переклади, головню південнослов'янські. Так з'явилася, мовляв, перша да-тована т. зв. Остр. св. (списана в Києві) з 1057 р.; так з'явилися списані для кн. Святослава збірники 1073 і 1076 рр. (Там же).

Прихильники теорії виникнення на Русі письменности з появи християнства з цим періодом (X-XI) зв'язують і виникнення азбуки, складеної в IX ст. в Болгарії⁴⁰. А виникнення приписують Костянтинові філософові (св. Кирилові), родом з Солуна. Ця азбука прийшла на Русь в X ст. (Кацпржак, История, 123, 127).

Але до нас дійшли інші відомості, що письмо у східних слов'ян існувало задовго до появи на Русі азбуки св. Кирила. Болгарський чернець Хоробрий (IX-X) писав, що в Київській Русі писали і читали "чертами і різами"⁴¹.

Особливо цікаві відомості подає грецький рукопис "Житіє Костянтина філософа" (св. Кирила). В цьому рукописі написано, що під час подорожі до Хозарії (бл. 860 р.) Костянтин

Філософ затримався в Криму, в м. Корсуні (Херсонесі), де він знайшов Євангелію і Псалтир, написані руськими буквами ("руськими письмени"). Костянтин швидко навчився читати це письмо, близьке до болгарської мови⁴²).

Припускають, що це був грецький алфавіт, яким були написані книги, перекладені з грецької мови, написані для тих руських, які прийняли християнство ще до офіційного його запровадження⁴³).

Панонська легенда про подорож св. Кирила до Хозарії набрала великого поширення серед слов'ян, особливо у варіанті, що Кирило не тільки знайшов Євангелію і Псалтир, але й людину, що в неї він бачив ці книги, і розмовляв з нею цією самою мовою. Ця легенда дуже подобалась, за терміном М. Грушевського, "старим книжникам" і була оцінена ними як свідчення про самостійний початок "руського письма" і книжної мови. Вважали навіть, що це письмо було об'явлене самим Богом тій людині, що потім передала його Кирилові.

Пізніші спроби відкинути Панонську легенду ґрунтувались на твердженні, що це була пізніша вставка. Але ці спроби, на думку Грушевського, заперечуються фактом, що оповідання читається в усіх кодексах, тобто належить до основного тексту Панонського житія. Грушевський пише: "При всій її невисокій історичності... саме представлення такої зустрічі Костянтина з руським письмом і богослужбними книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання" (Іст. України-Руси, I, 565).

Так виник новий напрям у питанні щодо походження східнослов'янського письма: письмо існувало вже задовго до Кирила і Методія. Ще І. Огієнко в статті "Слов'янське письмо перед Костянтином", надрукованій в "Збірнику на пошану Михайла Грушевського" (Київ, 1928, УАН, ч. 76) ствердив незаперечний факт існування письма у слов'ян ще в глибоку давнину, але це письмо до нас не дійшло, хоч усі вчені визнають, що таке письмо було. Вільше того, він твердить, що кирилиця і глаголиця "в своїх початках існувала ще задовго до часу Костянтина", а він був тільки упорядчиком.

М. Грушевський (Іст. літер. II-III, 10-11) також твердить, що ще до прийняття християнства південно-східні слов'яни (предки українців) зустрічалися з грецьким письмом і книжністю не тільки під час походів на візантійські землі, але й у торговельних зносинах. Мовляв, чернець Хоробрий в своїй апології слов'янського письма оповідає, що перед винаходом 38-буквенного альфавету Костянтино-Кирилом слов'яни вживали не тільки "черт і різів", але й римського та грецького письма - "римскими и греческими письмени нуждахуся (намагалися) писати словенску рѣчь". Але робили це без доброго ладу, який да-ла аж реформа Кирила.

Це саме твердять нині й радянські вчені. Напр., В. Греков (Киев. Русь, 385) пише, що слов'яни первісно користувались латинськими і грецькими буквами. Кирило ж увів не письменність, а тільки створив азбуку. Палеограф Л. Черепнін вважає навіть помилкою вчених, які слов'янський альфавет приймали за винахід Кирила і Методія, не беручи до уваги, що письмо виникло раніше. Мовляв, "передові вчені країн народної демократії" "успішно доказують неправильність тези, що Кирило і Методій є родоначальниками слов'янського письма" ⁴⁴).

В цьому напрямі ще далі пішла молода генерація. Так, наприклад, А. С. Львов (К вопросу, 20) твердить, що в усіх слов'ян в середині IX ст. вже існувало глаголицьке письмо. Починаючи з X ст., на Русі відбулася заміна глаголиці кирилицею, хоч глаголиця ще довго існувала на Русі, аж до XIV ст.

Правда, в науці немає ще одностайної думки, коли і де саме створено два альфавети - глаголицю і кирилицю. Вільність учених кирилицю виводять від Кирило. Цей альфавет був поширений головно в східних слов'ян. Хоч досі ще не вирішене питання, який з цих альфаветів давніший. Вільність дослідників вважають давнішою глаголицею (Кацпржак, История, 125). П. Черних (Происхождение, 12-13) пише, що нині вже не доводиться сумніватися в тому, що глаголицьке письмо виникло десь у північному Чорномор'ї внаслідок довготривалого процесу розвитку із "черт і різів". Р. Нагтігал (Славянские языки, 34)

не вважає навіть кирилицю справою Кирила. Вона, на його думку, виникла разом з глаголицею в східній Болгарії за часів царя Симеона (+ 927) в кінці IX ст. Л. Якубинський (История, 104) твердить, що немає ні одної пам'ятки Київської Русі, яка була б написана глаголицею, але існують безсумнівні докази, що глаголиця була колись в ужитку і в Київській Русі. Це видно з того, що ряд пам'яток в Київській Русі були списані з глаголицьких оригіналів. Напр.: Євгенівський псалтир, 13 слів Григорія Богослова, Толстовський псалтир та ін. Л. Якубинський (История, 104) цілком згідний з думкою І. Срезневського, який твердив, що договори київських князів з греками (X) були спочатку написані глаголицьким письмом.

Взагалі глаголиця була поширена головню на західньому побережжі Балканського півострова (Кацпржак, История, 125). Але батьківщиною глаголиці вважають східнослов'янську Русь. Цей погляд ще раніше висловили В. І. Григорович (один із перших російських славістів) і Н. К. Никольський (К вопросу). Цю теорію В. Виноградов (Вступ до Якубинського, История, 8) вбачає в одному рукописі XV ст., надрукованому О. М. Водяньським у 1863 р., де є така фраза: *"А грамота русская явилась Богом дана в Корсуне русину, от нея же научился философ Константин"* (5). На думку П. Черних (Язык, 131), "нет основания сомневаться в этом и в настоящее время".

Якщо визнати за І. Огієнком (Слов'янське письмо), що кирилиця і глаголиця в своїх початках існували здавна до Кирила, який був тільки упорядчиком, то нам доведеться ствердити дуже ранню появу письма у східніх слов'ян. І. Огієнко висуває два докази: апріорний (віра, торгівля, стосунки з іншими народами; проповідування за часи раннього християнства, свідчення перших перекладів св. Письма та ін.) та історичний.

З історичних доказів є насамперед свідчення ченця Хороброго, який каже, що слов'яни спочатку, до охрещення, "чертами і різами читали й гадали". "Так було багато літ, — пише Хоробрий. Потому Чоловіколюбний Бог, що все упорядковує й не лишає роду людського без розуму, але всіх доводить до ро-

зуму та спасіння, — змилювався над родом слов'янським і послав їм святого Костянтина філософа, названого Кирилом, мужа святого і праведного, і той склав їм 38 букв, одні за порядком букв грецьких, а за мовою слов'янською". Саме з цього І. Огієнко робить висновок, що Костянтин був лише упорядником письма, яке вже було в слов'ян.

Другим історичним доказом є договори руських з греками: Олега (907, 911), Ігоря (944, 945) та Святослава (972). Київська Русь протягом кількох століть вела торгівлю з Візантією. Для цього потрібні були документи, договори. С. Обнорський ствердив, що ці договори були перекладені на руську мову з грецької одночасно з укладенням договору.

Ще В. І. Ламанський (Славянское житие, 163-165) датував найраніший час появи письма IX ст. Цю думку підтримав і Обнорський (Очерки та ін. праці). Але більш вірогідною датою Л. Булаховський (Ист. ком. 13) вважає початок X ст. (договір Олега датується 907 роком), бо IX ст., на його думку, є сумнівним з огляду на близькість винаходу азбуки (863 р.). Але ж договори з греками не є єдиним свідченням виникнення письма у східних слов'ян: коли перекладались договори "русским письмом", то є підстави думати, що таке письмо вже існувало до часу укладення договорів.

Ще стверджують інші потреби життя, організованого вже в державну одиницю. Зародження і розвиток держави з усіма її функціями вимагали письма. На цій підставі припускають, що на території східного слов'янства виникло письмо не пізніше VIII ст. (Шклярівський, Введение, 54). Ось що пише про це російський вчений Д. Лихачов (Предпосылки, 34): "Потребности в письменности обнаруживаются... в государственной жизни — в договорах и сношениях с иноземными государствами (договоры, сопроводительные грамоты), в крупной торговле (надписи на сосудах о содержимом)⁴⁶, в новых имущественных отношениях (письменные завещания, надписи, удостоверяющие собственность), в развитом ремесле (подписи имени мастера, заменившие прежние родовые знаки собственности), в общественном по-

читання знатних умерших (надпись на могиле руса), в развитом языческом культе (пророчество, написанное в храме). Многообразное применение письменности свидетельствует, что к X в. письменность прошла уже сравнительно долгий путь развития. Должно было пройти, по крайней мере, не менее века, а всего вероятнее и значительно больше, чтобы письменность смогла получать столь разнообразное применение".

Про наявність письма у східніх слов'ян ще до прийняття християнства є документальні свідчення арабських географів і письменників. Напр., арабський письменник Ібнелъ-Недима (987) розповідає, що Руси мають свої писмена, наводячи зразок одного східньослов'янського запису, досі ще не розібраного (Плюш, Нариси, 103).

Свідченням дохристиянського письма є різні написи, зокрема напис на посудині для гірчичного зерна з Гніздовського могильника першої чверти X ст., відкритого Д. Авдусіним ⁴⁷). Цей напис читається: "іороушца" або "іороушна". А далі йдуть грамоти, писані на бересті і знайдені при розкопках в Новгороді ⁴⁸). На підставі цих грамот та свідчення арабських письменників Д. Лихачов ⁴⁹) припускає можливим виникнення письма у східніх слов'ян навіть у VII ст. (На цю дату вказує також і С. Обнорський).

Таким чином, можна ствердити появу нових поглядів на процеси виникнення східньослов'янського письма ⁵⁰). В зв'язку з цим стало питання про вивчення східньослов'янської доісторії, бо стало неможливим ставити в зв'язок багату самобутню культуру Київської Русі тільки з впливом візантійсько-болгарської культури. Тому й хитким став старий погляд на виникнення східньослов'янського письма взагалі. З нового погляду стало неможливим припускати, щоб слов'яни, які вже мали свої державні об'єднання, до другої половини IX ст. не мали письма, аж поки не створили слов'янського алфавіту брати Кирило і Методій.

Спробу перегляду традиційного погляду на появу слов'янського письма подає праця болгарського вченого Е.Георгієва "Славянская письменность до Кирила и Мефодия" ⁵¹).

Відзначивши факт, що слова "читати" і "писати" та ін. є спільними для всіх слов'янських мов, він робить висновок, що слов'яни "читали" і "писали" свої "черти" і "різи", про які згадує чернець Хоробрий, ще до появи державности. Від "черт" і "різ" слов'яни перейшли до використання грецького і латинського письма. Цьому сприяло, мовляв, ширення християнської релігії. А внаслідок діяльності Кирила і Методія, як твердить Георгієв, слов'янське письмо входить в новий етап у своєму історичному розвитку.

До Кирила і Методія першим слов'янським письмом Георгієв вважає кирилицю, як грецьке письмо, пристосоване до особливостей слов'янської мови. Отож це письмо, мовляв, виникло до глаголиці, яку створив Кирило для місіонерської діяльності в Моравії. Цей останній факт стверджує, мовляв, наявність моравсько-панонської глаголицької традиції, засвідченої в мові Київських листків і Празьких глаголицьких відривків, а також існування глаголицької традиції в Хорватії.

Отже, початок кирилиці Георгієв шукає тільки в грецькому алфаветі. Кирилиця творилася, мовляв, двома шляхами, а саме: 1) шляхом перероблення грецьких літер і 2) шляхом запозичення з чужих мов. Перший шлях відбився в написанні літер: б, ж, з, ъ, ѣ, ю, љ, ж; другий - в написанні літер: ц, ч, ш. Це він стверджує палеографічними даними (с. 24).

Стаття Георгієва надрукована в дискусійному порядку. Тому не дивно, що вона не має твердого наукового ґрунту. Багато вчених, як відомо, дотримуються протилежного погляду (Селищев, Ст.-сл. язук, I, 599), що не кирилиця, а глаголиця виникла спочатку, висуваючи цілий ряд доказів, а доказ Георгієва вважається "непереконливим", бо назва "кирилиця" подана тим алфаветом, який у слов'ян був більш поширеним.

Як бачимо, в розділі про походження письма у східних слов'ян є багато ще гіпотез, багато спірного⁵²).

Трудність у вирішенні цього питання полягає в тім, що до нас не дійшли писані пам'ятки, давніші за половину XI ст. Яби збереглись ті давні книги (Євангелія і Псалтир), які

русин показував Кирилові, коли він перебував у Корсуні (860), го напевне це питання дуже легко знайшло б собі розв'язку. Крім Остр. св. 1056-57 рр., не збереглась ні одна пам'ятка з руською основою письма. Навить за перші 70 років після хрещення до нас не дійшла ні одна книга. Ці пам'ятки збереглись у пізніших списках, що відділяються від оригіналу більше, як на 400 і навіть 500 років.

Але безсумнівним є одне, як каже В. Виноградов: є нові факти, нові археологічні відкриття, які істотно міняють традиційний погляд на виникнення й поширення письма у східних слов'янських народів⁵³).

2. Літературна мова східних слов'ян

З походженням письма зв'язане й походження літературної мови. Хоч у науковій літературі немає одностайної думки: деякі вчені відтягають походження літературної мови до пізніших часів. А деякі й поняття літературної мови розцінюють по-різному. Не всі дослідники схильні вважати мову найдавніших пам'яток писемности літературною. Прикладом може служити чеська літературна мова, яка починає існувати з кінця XIII століття⁵⁴). Польську літературну мову виводять з XIV-XV століття⁵⁵). Радянські вчені, звичайно, літературною звать мову "давньоруської доби", хоч іноді вживають терміну "літературно-писемна мова". Між іншим цього терміну дотримується й Л. Гумецька (Питання, 3-4).

Існує два погляди на виникнення літературної мови: одні вважають, що літературна мова виникає не відразу, а поступово зростає; вони пов'язують виникнення літературної мови з появою і діяльністю мистецького чи граматичного, чи стилістичного авторитету, писемні твори якого стають зразковими і надовго визначають шляхи мови; інші вважають, що поява на письмі перших творів чи ділових документів становить собою початок літературної мови. В. Кобилянський (Діалект, 23-24) вважає, що "не буде помилковою думка, що й перше впорядкування листування, необхідне для державного управління та

розвитку торговельних зв'язків в інших народами, здатне дати початок виникненню літературної мови". Ще в іншому місці він пише: "Якщо порівняти (щодо віку) літературну і загальнонародну мови, то остання існувала завжди (разом з народом), а літературна мова виникла в певний період історичного розвитку народу. Вона тісно зв'язана з виникненням і розвитком письма".

Взагалі радянські вчені визнають виникнення літературної мови разом з виникненням письма. "Питання про походження літературної мови..., звичайно, розглядається в зв'язку з появою письма" (Черних, Происхождение). "Поряд з питанням про письмо в Київській Русі стоїть і питання про літературну мову в ній" (Курс, 22).

А звідси - отождєнення літературної мови з письмом: "Літературна мова - це не тільки мова мистецьких творів, але й мова науки, політичних трактатів, мова преси і взагалі писемна мова" (Чикобава, Введение, 115-116). "Всяка писемна мова буде, звичайно, літературною" (Шерба, Совр. рус. литер. язык, 20).

Основною прикметою літературної мови є її штучність, неприродність. Вона становить собою опрацьовану мову, на різних етапах розвитку по-різному, внаслідок штучного втручання суспільства. Свідоме втручання суспільства в мовний розвиток виявляється, на думку мовознавців, "у зміні не самої мови, а лише або її соціального статусу, тобто легалізації мови як норми, або її писаного відображення, тобто впорядкування цього відображення, приведення його до повнішої відповідності з вимовою" (Стеблин-Каменский, Планирование). Звідси роля правописного унормування.

Штучне втручання суспільства буває навіть у галузі фонетичній. Напр., в радянських умовах штучно стерто різницю у вимові *i* (<о) та *i* (<е, п): *сік* (*соку*) і *сік* (*сікти*); а також потрійну вимову *л* (тверда, м'яка і середня). Вимова *л* перед *а, о, у* зберігається лише тверда, а напівм'яка - лише перед *и, е* (*лихо, клен*). Обмежене також у вимові т. зв. асиміля-

тивне м'якшення зубних перед губними та р: *съміх* > *смїх*, *цвѣит* > *цвѣт*, *сърѣбний* > *срѣбний* ⁵⁶).

З штучністю літературної мови зв'язане її загальне поширення по всій державній території. Літературна мова доби Київської Русі була поширена по всій території Київської держави ⁵⁷), яка виникла в IX ст. ⁵⁸). Під владу Києва підпадають всі східнослов'янські і навіть неслов'янські племена. А влада Києва простягається аж до басейну Оки і Волги. Це цілий період Східної Європи (Греков, Киев. Русь, 7-8).

Виникає питання про єдність літературної мови в добу Київської Русі. Ще В. Істрін (Очерки, 82) писав: "Примеров... провинциальных разновидностей общелитературного языка мы... не имеем и говорить о них не можем, исходя лишь из теоретических соображений, подкрепленных историческими фактами... В общем же книжный литературный язык был один и тот же на всем пространстве Руси". Л. Булаховський (Ист. ком. 14), підтримуючи цілком думку Істріна про єдність літературної мови Київської Русі, цитує такі його слова: "Київські князі посилали по містах чи своїх синів, чи посадників, що приводили з собою й дружину (військо), а київська духовна влада призначала в міста вище й нижче духовенство, яке приносило з собою й різного змісту книги. Ті й другі, закладаючи основу вищого шара суспільства, зливались з місцевими уродженцями і створювали ту саму книжну літературну мову, яка існувала в Києві, лише з незначними місцевими особливостями...Провінційний руський книжник - і в Новгороді, і в Ростові, і в Володимирі, і в Галичі - учився з тих самих книжок, з яких учились і київські книжники". Л. Булаховський (Питання, 213) пише: "Староруська (старосхіднослов'янська) писемна мова в її різних жанрах, більше або менше залежних від старослов'янської (староболгарської) з тими або іншими рисами діалектного подрібнення останньої і сербських нашарувань на неї, - порівняно довгий час (з X до XIII-XIV ст.) становила спільну літературну мову всього східного слов'янства".

Великої методологічної помилки допускаються ті російські (і українські) вчені, які ототожнюють літературну мову з жи-

вою. Так, напр., В. Істрін твердив, що єдність літературної мови, мовляв, підтримувалась єдністю самої розмовної мови, більш менш однакової і в Києві, і в Новгороді, і в Полоцьку. Це викликало слушне заперечення з боку Л. Булаховського (Іст. ком. 14), який каже, що хоч удавнину не було ще великої різниці в мові предків росіян, українців і білорусів, а проте уже аргіогі малоюмовірним є, щоб на великих просторах, при системі фєвдального господарства, мова не була надто роздрібненню, поділеною.

Ці методологічно хибні твердження виникають внаслідок сплутання етнічного й політичного понять. Напр., Г. Їжакевич, говорячи про одну мову Київської Русі, як мову "спільнобрусської народности", тут же цитує О. Пипіна, який слушно писав про спільноруську літературну мову: "В період дотатарський ця спорідненість і зовнішній зв'язок були, принаймні, достатні для того, щоб різні племена могли з'єднатися в одній спільній писемності і спільних національних переказах (Пыпин и Спасович, Обзор, 210).

Сплутавши два різні поняття - етнічне і політичне, те саме твердить і П. Плющ (Нариси, 107). Він лише, що Київська Русь (політичне поняття П. К.) відіграла роль в об'єднанні племен і зближенні всіх племінних діалектів (етнічне поняття П. К.). А звідси в нього випливає штучне, фальшиве твердження про формування "єдиної східнослов'янської, давньоруської народности з спільною давньоруською мовою", тоді як насправді єдина літературна мова Київської Русі не має нічого спільного з етнічною єдністю ("давньоруська народність"), бо вона (літературна мова) обумовлена політичною єдністю. Для прикладу взяти хоч би політичну єдність колишньої російської імперії з єдиною (російською) літературною мовою, але з збереженням диференціації окремих національних живих мов - української, білоруської та ін.

Правда, що в домонгольський період літературна мова була спільна для всіх частин Київської Русі. Але Ф. Медведєв (Іст. гр. 41), сплутавши поняття літературної і живої мов, твер-

дить, що спільною була й жива мова. Він пише: "Писані пам'ятки XI-XIII ст. свідчать про безперечну мовну спільність населення різних земель древньої Русі". Можна думати, що тут автор розуміє літературну мову. Але дальша фраза цілком розчаровує нас, а автора зводить на фальшиві позиції ототожнення літературної мови з живою. Ідучи слідом за Істриним (Очерк, 82), він пише: "Населення Києва, Новгороду, Галича, Володимира, Смоленська, Полоцька та ін. областей Русі говорило єдиною мовою древньоруської народности".

Отже, ставимо руба питання про одну літературну мову Київської Русі і про різні етнічні групи, які ця літературна мова, як державна мова, обслуговувала. Ми не ставимо тут питання про живу мову на території Київської держави, бо такої єдиної мови не було, дарма що навіть О. Шахматов з його теорією "спільноруської прамови", яка нібито існувала перед X-XI століттям, примушений був ствердити, що така мова існувала лише гіпотетично, не засвідчена в пам'ятках, але з певністю він міг сказати, що в епоху перед X-XI ст. трьом східнослов'янським мовам відповідали три групи діалектів, з яких пізніше розвинулись три східнослов'янські мови.

Таким чином, поставивши в центрі уваги вигадану "староруську народність", радянська історична наука, а за нею й мовознавча наука твердять про утворення з цієї "староруської народности" трьох східнослов'янських народностей. Мовляв, у Ростово-Суздальській землі, а потім у Московському князівстві об'єднуються всі східні (пізніше й північно-західні) руські землі. Тут формується російська народність. На території західноруських земель, загарбаних Литвою, починає складатись білоруська народність. На території південно-західньої частини колишньої Київської Русі, що була загарбана Литвою, Польщею і Угорщиною, а також на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині, Волині, Поділлі, в Галицькій землі, в Закарпатті і Буковині - формується українська народність. Причому, в "Курсі" (с. 44) за редакцією І. Вілодіда чітко зазначається, що "українська, російська і білоруська народності та їх мови

виникли на певному ступені історичного розвитку з одного спільного джерела - з давньоруської народності і давньоруської мови Київської Русі". Звідси й виникла друга фальшива теорія про те, що літературні мови - українська, російська і білоруська - почали формуватися лише в XIV ст.

Сучасні радянські мовознавці, ідучи за Шахматовим, "спільноруський" характер мови Київської Русі пояснюють тим, що основою літературної мови Київської Русі була усна розмовна мова Києва, яка становила своєрідну *койме* (спільну мову) і через те, мовляв, була вільна від вузьких місцевих діалектизмів. Саме, як твердить П. Черних (Язык, 121), на базі київської *койме*, що жила соками народної мови, задовго до хрещення Русі зформувалася староруська літературна мова. Ця мова була поширена "в усіх старих племінних областях, в усіх великих давньоруських містах від Новгороду до Тмутарокані, від Смоленська до Рязані.

Як бачимо, твердження радянських учених про спільність літературної мови в Київській Русі відрізняється від твердження їх попередників (Шахматова, Ягіча, Істріна та ін.) тим, що ці останні вважали, що основа літературної мови складається з двох компонентів: з київської *койме* і старослов'янської книжної мови, бо й літературна мова, на їх думку, з походження - старослов'янська, тоді як радянські вчені єдиною основою літературної мови Київської Русі вважають розмовну мову Києва (*койме*) (Плющ, Нариси, 106) 58).

Однак, треба ствердити й інший факт: літературна мова, як мова Київської держави, маючи в своїй основі мову державного центру, не була одноманітною в інших областях імперії. Л. Булаховський (Ист. ком. 13-14) за В. Істріним (Очерки, 82) твердить, що в розмові кожного місцевого шару суспільства були свої провінціалізми, хоч книжна літературна мова була та сама на всьому просторі Русі. Але ці провінціалізми ще не можна назвати мовою у власному розумінні слова - ні російською, ні українською. Він пише: "Хоч деякі фонетичні, а частково й лексичні риси східньослов'янських діалектів, таких, напр., як новгородський, чи говори предків української мови,

проявляються і в ранніх пам'ятках з достатньою виразністю і відбивають природну для фєвдалізму роздрібненість засобів мовного спілкування, але в цілому писемна мова фєвдальної Руси, навіть з рисами діалектів-предків російської мови, не є ще мовою, яку з достатнім правом можна було б назвати власне російською, протиставлячи її, напр., українській.

Р. Аванесов (Общенародный язык, 17) слушно твердить, що в період Київської Руси "всі типи писемної мови цього періоду відносно широко відбивають мову в її місцевому забарвленні". Напр.: чокання - цокання в новгородських пам'ятках, фрикативне *ч* і сполучення *жч* зам. ст.-сл. *жд* в словах типу *ождь* у південноруських пам'ятках.

Вже в найдавніших пам'ятках (Зб. 1073 і 1076 рр., Життя Феодосія Печерського та Бориса і Гліба, 13 слів Григорія Богослова, Гал. єв. 1144 та ін.), які радянські вчені, звичайно, залічують до "спільноруського періоду", за твердженням Булаховського (Питання, 43) "можна констатувати...просвічування, та й то майже виключно із звукового боку мови, деяких особливостей південноруських (південносхіднослов'янських) говірок".

Отже, треба ствердити, що східнослов'янські літературні мови походять не з XIV ст., а з часу появи письма. А що письмо з утворенням Київської держави концентрувалось як в головному центрі - Києві, так і в інших політичних центрах (в Новгороді, Володимирі, Полоцьку, Галичі тощо), то й літературна мова приймала забарвлення тієї території, де писалася або хто писав пам'ятку. Але основа залишалась та сама на всій території Київської держави - східнослов'янська (з центром Києвом) або старослов'янська, залежно від жанру пам'ятки.

Прийнявши до уваги, що в основі усної літературної мови лежала київська *койне*, що в своїй основі мала говори південносхіднослов'янського діалекту, з нашаруванням елементів з говірок інших діалектів цілої Київської держави, доводиться ствердити перевагу полянського елементу, який лежить в основі сучасної української мови.

Дальший розвиток літературних мов східніх слов'ян відбувався на базі нових політичних умов, що склалися внаслідок розпаду Київської держави і утворення нових політичних центрів. Але питання впирається в іншу проблему, проблему двох мовних стихій - східньослов'янської і старослов'янської, які були у безнастанних взаєминах з часів виникнення старослов'янського письма.

Довгий час у мовознавчій науковій літературі панував погляд, що в основі літературної мови в період Київської Русі лежить старослов'янська мова, як мова віри, яка разом з болгарськими книгами була принесена в Київську Русь з Болгарії в зв'язку з прийняттям християнства (988) ⁶⁰ Ця мова нібито й стала літературною мовою Київської Русі, а до того часу східні слов'яни, мовляв, не мали письма і літературної мови на письмі.

Цей погляд уперше висловив І. Срезневський (Мисли, 1848 року). За ним далі пішли інші вчені - О. Шахматов (Очерк, 8), В. Істрін (Очерки, 1922 року) та ін. Докладніше Шахматов про це писав так: "...з походження російська літературна мова - це перенесена на російський ґрунт церковно-слов'янська (походженням своїм давньоболгарська) мова, що протягом століть зближалась з живою народною мовою і поступово втрачала і втрачає своє іноземне обличчя". Ще в іншому місці він пише: "Київ дістав через Болгарію те могутнє знаряддя духовної освіти, яке зробило його духовним центром всіх руських племен і сприяло їх об'єднанню. Діставши з Болгарії християнство. Київ одночасно прийняв звідти й книжну мову". І далі: "Руські не цікавились законами живої болгарської вимови чи синтакси, а підкорювали її вимогам своєї мови" ⁶¹.

Ця шахматівська концепція не суперечила поглядам на процес виникнення і розвитку літературної мови, які закріпились у науці з часів А. Востокова і розвивались далі М. Максимовичем, Ф. Вуслаєвим, Н. Дурново, І. Огієнком та ін. істориками російської та української мов (Виноградов, Вопросы, 8). Основна шахматівська концепція - це "обрусіння" старослов'янської мови, вбирання східньослов'янських елементів.

Але цілком інший, протилежний погляд висловив С. Обнорський у своїй праці "Русская Правда" как памятник русского литературного языка" 62), зформувавши його остаточно в працях "Очерки по истории русского литературного языка старшего периода" (1946) і "Культура русского языка" (1948).

С. Обнорський (Очерки, 7-8) висунув концепцію самотності літературної мови у східних слов'ян, згідно з якою літературна мова виникла задовго ще до прийняття християнства на Русі, ще в антський період, тобто до VI-VIII ст. Доказом цього Обнорський вважає наявність в Київській Русі різноманітної літератури, як: Слово о полку Ігоревім, Русская Правда, Повчання Володимира Мономаха, Моління Данила Заточника та ін.

С. Обнорський твердить, що "русский язык" в своєму рості з ранньої доби розвивається самотнім шляхом. Тим більше протиприродною здається, мовляв, сама можливість думки про те, щоб основу "русского литературного языка" міг становити "нерусский язык".

Аналіза мови досліджених ним пам'яток (Руська Правда, Твори Володимира Мономаха, Слово о полку Ігоревім, Слово Данила Заточника) показує, що мова в них та сама - "русский литературный язык старшей поры". Головною рисою пам'яток він вважає "общерусский облик", що відбивається в усіх сферах мови, а саме: в фонетиці, морфології, особливо в синтаксисі та лексиці. Другою рисою Обнорський вважає архаїчний тип мови. Третьою особливістю мови є дуже слабкий церковнослов'янський вплив. Цей вплив залежить від жанру пам'ятки та від часу її написання: більш ранні пам'ятки мають менше ц.-слов'янізмів. Підкреслюється, таким чином, всупереч Шахматову, наявність у пам'ятках церковнослов'янських елементів, а не навпаки.

Ці дані, на думку Обнорського, служать підставою для призначення фальшивим старого погляду на походження "русского литературного языка". Мовляв, рівень "русской" культури був досить високий, а тому й була своя мова. Через те, мовляв, не можна й думати, щоб в основі "русского литературного языка" лежала чужа мова. "Стоя на ложном пути, - каже Обнорський, -

усматривая истоки нашего литературного языка в церковнославянском прошлом языке, мы методологически неправильно в изучении русских памятников ставили односторонне вопрос о рамках русских элементов в свидетельствах того или иного памятника".

Ця концепція Обнорського нині стала загальноприйнятною в наукових працях з історії⁶³), історії літератури⁶⁴), з археології⁶⁵). Вона запроваджена в університетські підручники⁶⁶). Цю теорію підтримує, може, з деякими критичними зауваженнями в деталях, В. Виноградов (Вопросы).

Таким чином, роля старослов'янської мови в утворенні "древнерусского литературного языка" не може бути, на думку Обнорського, визнана і історично обґрунтована. Ця літературна мова "старшої пори" позбавлена, мовляв, "будь-яких впливів з боку болгарсько-візантійської культури", з чим цілком слушно не згоджується Л. Булаховський (Ист. ком. 17) хоч би тому, що само письмо, яким користувалась Київська Русь (однаково північна і південна) становило безсумніву продукт болгарсько-візантійський.

Ми не можемо пристати до думки С. Обнорського, ніби літературна мова Київської Русі мала виключно східнослов'янську основу. Не дивно, чому теорія Обнорського знайшла собі цілковите заперечення А. Селищева в його статті "О языке Русской Правды в связи с вопросом о древнейшем типе русского литературного языка" (Вопросы языкознания, 1957, ч. 4, стор. 57-63). Що східнослов'янська основа упереджує старослов'янську основу, яка прийшла пізніше в Київську землю, то правда. Вона застала тут місцеву мову, на яку перекладались уже договори з греками і з якою старослов'янська мова почала своє співіснування. Місцева мова вживалась у творах світських (договори, написи тощо), а старослов'янська мова - в творах церковно-релігійних. Разом з тим старослов'янська мова поволі стала русифікуватись, а місцева - поволі проймавалась елементами старослов'янськими і згодом стала розвиватись як слов'янорусська мова.

Такий погляд висловлюється і в "Курсі" за редакцією І. Вилодіда. Це дало слушну підставу авторам "Курсу" твердити, що в Київській Русі утворились два типи літературної мови: перший - з перевагою елементів давньоруських, другий - з перевагою елементів старослов'янських (Курс, 21-25).

Давньоруська літературна мова, що вироблялась у Києві, як у центрі Київської держави, цілком зрозуміло, впливала на мову інших великих міст - Чернігова, Новгороду, Ростова, Галича та ін., як складових частин Київської держави.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що в питанні літературної мови Київської Русі не можна говорити виключно ні про старослов'янську основу, ані про староруську: тоді існувало два типи літературної мови, кожний з них відігравав жанрову роль. Великою помилкою було б ототожнювати, зближати дуже старослов'янську мову з живою мовою східнослов'янських племен, як це робив іще І. Срезневський (Мисли, 1848 р.), надто ідеалізуючи й спрощуючи співіснування цих мов, наче вони виникли з одного джерела. Так само помилкою є твердження Обнорського, що нібито мова давніх пам'яток східнослов'янська в своїй основі, лише з старослов'янськими елементами.

Підручники з історії мови мають бути побудовані на об'єктивно-наукових основах, не на занадто патріотичних теоріях, позбавлених наукового ґрунту. Ще І. Срезневський (Мисли, 56) визнавав співіснування цих двох типів літературної мови в Київській Русі, але примушений був ствердити, що в книгах церковних мова церковна підлягала деяким примхам руської мови; в літописах мова руська підлягала примхам церковного красномовства.

Досі ми говорили про літературну мову періоду Київської Русі. Ми ствердили, що всі племена східних слов'ян, які входили в склад Київської держави, мали одну спільну літературну мову, як державну мову, лише з діалектним забарвленням різних мовних територій. Тепер спинимось на питанні про дальшу долю цієї мови після розпаду Київської держави з утворенням нових політичних центрів.

Після розпаду Київської держави літературна мова залишається ще деякий час незмінною. Але в нових умовах ця мова знає ще більшого впливу трьох східнослов'янських народів - українського, російського і білоруського. Кожний з цих народів з часом розвиває в собі нові відмінні риси. Між ними зокрема й українська літературна мова, маючи своєю основою мову Київської Русі, так само розвивається на ґрунті нового політичного життя українського народу (Курс, I, 44).

Як відомо з історії, центр Київської Русі з XIII ст. пересувається до Галичини, де утворилася Галицько-Волинська держава, яку історики вважають за спадкоємця Київської держави, давнього ядра імперії. Тут був би добрий ґрунт для розвитку української літературної мови в цій одноетнічній державі. Але сусідні держави - Польща, Литва й Угорщина, користаючись моментом, коли український народ в боротьбі з татарами виснажив свої сили, поклали край існуванню Галицько-Волинської держави. Південну частину, Червону Русь, захопила Польща (1349), північну - Велике Князівство Литовське, інші західні землі - Угорщина (Чубатий, Княжа Русь-Україна, 113-117 та ін.).

Під панування Литви підпали й білоруські землі. Книжна мова Білоруси і України лягла в основу т. зв. канцелярської мови Литви, а з цієї мови витворюється спільна книжна мова, зрозуміла і українцям, і білорусам⁶⁷). Це т. зв. "русська мова". А вже пізніше, з XVI ст. ця книжна мова дедалі більше просякається українською народною мовою, на яку перекладаються такі твори, як: Пересопницька євангелія, Крехівський апостол, Євангелія Тяпинського та ін. (Р. Смалє-Стоцький, Укр. мова, 22-23).

Поряд з цією літературною мовою існувала й мова церковнослов'янська, яка вживалась в релігійних творах та в церковних відправах і звалась звичайно "мовою словенською" або "словеноруською".

Як ми вже зазначили, в Литовському князівстві "русська мова" була спільною для українців і білорусів. Ця мова була визнана державною навіть законодавчим шляхом. В "Литовському

статуті" 1588 року (с. 27) сказано: "А писар земьски маєт по-руску литерами и слови рускими вси листы, выписы и поэвы писати, а не иншим язъком и словы". Автори творів того часу жили і в білоруських землях і в українських, і тому в їх працях помітне змішування особливостей української і білоруської літературних мов. Цей факт відзначив ще С. Карський (Велорусы, III, 16): "Взагалі кажучи, іноді буває трудно встановити межу між тими і другими".

Це змішування українських і білоруських елементів позначилося зокрема і на грамотах з XIV ст., які характеризують літературну мову того часу. В цілому, як говориться в "Курсі" за редакцією І. Вілодіда, не можна говорити про абсолютно чистий, цілком державний український чи білоруський тип або характер усіх грамот: в одних грамотах переважають риси української мовної стихії, в інших - білоруської мовної стихії (Курс, 49).

Взагалі можна ствердити, що українська мова (як і білоруська) розвивалася протягом XIV-XVI ст. під чимраз більшим впливом живої народної мови. Але вона ще не стала в своєму розвитку цілком на ґрунт живої народної мови навіть в XVII-XVIII ст. Зберігаючи старі мовні традиції з часу Київської Русі, українська літературна мова значно зближалася з релігійною, "словенською" мовою і цим затрималась з переходом цілком на народні основи. Тільки з кінця XVIII ст. формується нова літературна мова уже на народній основі (Курс, 66-67).

Як відомо, українська літературна мова ще до революції (1917) цілком зформувала свої лексичні, граматичні і фонетичні норми, хоч на перешкоді її загального розвитку ставали різні обмеження її прав, насильне витіснення з школи, державних установ і громадського життя взагалі. Зокрема на перешкоді стабілізації ставало державне роз'єднання українського народу, неоднакові умови розвитку на різних територіях її поширення (Жовтобрих, Укр. літ. мова, 3-4).

Але й після революції українська літературна мова не має ще міцного ґрунту в своєму розвитку через широку хвилю руси-

фікації, яка заливає її природні риси, що так потрібні в процесі нормалізації.

Після занепаду Києва, з XIII ст., і зосередження державності на північному сході, на території Московської держави, літературна мова також залишалася ще традиційною і довго не поривала зв'язків із складом форм і слів за часів Київської держави (Булаховский, Ист. ком. 15). Цим самим заперечується погляд, що російська літературна мова (як і українська і білоруська) виникла разом з виникненням російського народу, тобто з XIV ст.

Ще В. Істрин писав: "Мова таких творів північного сходу XIII ст., як "Моління Данила Заточника", "Послання Симона до Полікарпа", "Повчення Серапіона Володимирського", "Житіє Авраама Смоленського" нічим не відрізняється від мови таких пам'яток, як: "Повчення Феодосія", "Повчення Мономаха", "Слово Кирила Туровського" та ін.; так само, напр., самостійна частина "Літописця Переяславля Суздальського" (поч. XIII ст.) мовою нічим не відрізняється від "Повісти временних літ" як в її найдавнішій частині, так і в пізніших" (Истрин, Очерки, 83). Цей погляд підтримує й Л. Булаховський (Ист. ком. 14-15) і не погоджується з Ф. Філіним (Очерки, 79-80), ніби в давніх літописах відбиті численні діалектні словникові розходження. Ці "розходження" Булаховський вважає або властивими багатьом слов'янським мовам, або ц.-слов'янізмами.

Цього ж погляду дотримуються й Р. Аванесов та В. Виноградов, зв'язуючи писемну мову Ростово-Суздальської землі, що на її базі розвинулась літературна мова Москви, спадково за традицією Києва.⁶⁸).

Вільше того, болгарсько-візантійська стилістична манера стає основою й російської (не тільки київської) церковно-мистецької проповіді, розрахованої на верхи суспільства. Наприклад: "Слово о законі і благодаті" київського митрополита Іларіона, проповіді Кліма Смолятича, Слова Кирила Туровського. Така стилістична манера, принесена зовні, живе тут протягом століть (Булаховский, Ист. ком. 16).

Поряд з книжною церковнослов'янською мовою на північно-східній території існувала т. зв. мова ділових документів, мова, значно ближча до народної. Треба, однак, сказати, що ще недавно був поширений погляд, що й для цих творів треба прийняти як основу старослов'янську мову.

3. Теорія походження націй і національних мов

В радянськiм мовознавствi в курсах з iсторiї схiднослов'янських лiтературних мов окремий роздiл вiдводиться питанню про виникнення нацiй i національних мов. А формування нацiй нiбито вiдбулось в перiод появи капiталiзму. В Росiї цей процес вiдбувся в другiй половинi XVII i в XVIII ст.

Звiдси встановлюється двi епохи: епоха виникнення лiтературної мови i епоха формування національної мови. "Когда выдвигается вопрос об образовании русского литературного языка, — пише Виноградов, — то обычно привлекают к себе внимание две исторические эпохи: эпоха возникновения древнерусского письменного языка, в связи с созданием древнерусской литературы и письменности, и эпоха формирования национального русского литературного языка" (Вопросы, 7).

Так стало ширитись в радянськiй iсторичнiй науцi i в мовознавствi твердження, що "з розвитком капiталiзму, народи перетворюються в нацiї". Iнакше кажучи, нацiї виникли пiзніше, лише на стадiї розвитку капiталiзму. Радянськi вченi, згiдно з матерiялiстичним ученням, обов'язково мусять у своїх працях згадати про цей перiод⁶⁹). Так, напр., Войчук та iн. (Порiв. гр. 20) пишуть: "Формування i розвиток схiднослов'янських народностей i їх мов припадає на час з початку XIV ст. до середини XVII ст. З середини ж XVII ст., тобто з часу, коли у схiднiх слов'ян починає заявляти про себе капiталiзм, починається процес перетворення схiднослов'янських народностей у нацiї", а в зв'язку з цим "нерозривно зв'язаний" процес "перетворення мов цих народностей у вiдповiднi національнi мови". Це питання докладно висвітлюється в спе-

ціяльних працях: В. В. Іванова (Об образовании восточнославянских национальных языков. "Вопросы языкознания", 1961, ч. 1) і А. А. Москаленка (Становлення української мови. "Вопросы образования восточнославянских национальных языков", АН СССР, Москва, 1962).

Джерелом творення національної мови, звичайно, вважається якийсь діалект. Але й тут немає сталої думки, який саме діалект чи говір і що треба розуміти під цим поняттям. В російській науковій літературі існував традиційний погляд, що в основі літературної мови лежить московський говір, як нащадок говорів Володимиро-Суздальської землі. Але останнім часом виник інший погляд, нібито висловлений Сталінін, про "курсько-орловську" основу російської національної мови. Пізніше цей погляд виявився необґрунтованим (Филин, К вопросу, 22).

В українським мовознавстві навіть видано спеціальний збірник статей під назвою "Полтавсько-київський діалект - основа української національної мови" (Київ, 1954), де вміщено основну настановчу статтю Ф. Жилка "Про умови формування полтавсько-київського діалекту - основи української національної мови", хоч у дійсності такий діалект не існує й не існував ніколи. Але згодом той же Ф. Жилко відмовився від свого попереднього твердження в новій статті "Деякі особливості розвитку української національної мови", вміщеній в тому ж самому збірнику, що й стаття Ф. Філіна. Визнавши "настанову" Сталіна "неправильною", Ф. Жилко знову повернувся до усталеного в науці погляду, що утворення нової української літературної мови відбулось на "південно-східній діалектній основі".

Ми подали короткий огляд теорії виникнення націй і національних мов, теорії, яка нині є панівною в радянській історичній і мовознавчій науці. Що в зв'язку з нацією існує й національна мова, - це річ безсумнівна. Але також безсумнівним є факт споконвічного існування націй (не з появою капіталізму). В. Антонович (Три нац. типи, 198) дає таке визначення нації: "Нація - це група людей, рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, здатністю, темпера-

ментом". О. Потебня (Язык и народность, т. V) твердив, що нації - це дуже давнє явище, яке переходить через усю історію. Це основа історії людства. І в центрі цього явища Потебня ставить мову, зв'язуючи національне питання з мовою, яка зв'язана з людським думанням. Відірвіть людину від її мови, і ви вплинете негативно на думання, на самий процес творення культурних цінностей. С. Єфремов (Іст. укр. пис. II) національність розуміє як "свідомість життя", що виявляється в письменстві. "Народ, що проявив своє письменство, - каже він, - не може бути сирим етнографічною масою: він прокидається вже до свідомого життя, і письменство стає йому за зірницю, що близький світ сонця просвіщає".

Отже, факт існування письменства у народі є доказом його національної самобутності. Але радянські вчені відрізняють національну мову від мови письменства і літературної мови взагалі, вважаючи літературну мову давнішою з походження від національної. Мовляв, у поняття національної мови вкладається інший зміст, ніж у поняття літературної мови: коли національна мова - це мова нації, мова всього народу, всенародна мова, - то літературна мова не може претендувати на всенародність, бо не є засобом спілкування всіх людей. Отже, виходить, літературна мова є частиною національної мови. Звідси відпадає поняття діалектної основи національної мови. Діалектну основу має тільки літературна мова. Основою національної мови є всенародна мова, а літературна мова такої основи не має (Іванов, Образование, 70).

В цьому питанні між радянськими вченими існує розходження. Так, з інших радянських джерел ми довідуємось, що літературна мова - це в своїй основі мова всенародна, опрацьована, творчо збагачена "мастерами слова" (Ефимов, Некоторые вопросы, 22). Ще в іншому місці читаємо: "Всі національні мови є мови і літературні, і всі літературні мови є мови національні" (Кобилянський, Діалект, 25) 70).

З визначення літературної мови ми знаємо, що вона обслуговує всі культурні сторони життя нації 71). Вона поширюється

на всю національну територію. Літературна мова має ту особливість, що вона об'єднує своїми унормованими формами весь народ як націю, є зрозумілою для всього народу. Тому вона може зватися ще й національною як культурна мова всієї нації. І нема потреби творити ще фіктивну "національну" мову та зв'язувати штучно появу нації і національної мови з появою капіталізму.

Зокрема українська нація має свою довгу історію, яка виходить за межі XVII ст. і сягає далеко вглиб, за межі, які поставили радянські теоретики, незалежно від будь-яких формацій (перетворення фєвдалізму в капіталізм), коли народ як етнічна цілість ставав на міцні основи культурного життя. Такі основи вже були за часів Київської держави з усіма передумовами національного життя народу, включно з літературною мовою, побудованою тоді на двох основах - старослов'янській і староруській. Всі три східнослов'янські народи - український, білоруський і російський, як окремі етнічні одиниці, з окремою духовною культурою, звичаями, що споконвіку розділяли ці народи з їх мовами, - всі три народи, що усвідомили свою етнічну цілість і незалежність, - всі вони були окремими націями.

До того часу належать і зародки появи літературних мов цих народів, мов, які, після розпаду Київської держави, вплили в своєму розвитку на історичну арену як окремі літературні мови, що розвивались на народній основі (Ковалів, Теорії, 101-116).

4. Старослов'янська (староболгарська) мова та її значення

Ми вже говорили вище про існування в Київській державі двох типів літературної мови - із старослов'янською основою і староруською основою. Існувала літературна мова світського, ділового письма і мова церковних потреб. Старослов'янська мова відігравала тоді особливо велику роль в ширенні духовної культури взагалі, не тільки в житті церкви.

Ця мова виникла, як відомо, на основі солунського слов'янського діалекту. Але вона увібрала в себе культурні досягнення всього слов'янського світу і разом з тим культуру візантійської літературної мови. Старослов'янська мова увібрала в себе багатовікову грецьку літературну культуру, збагативши слов'янські народи новими поняттями і словесними засобами їх вислову, новими синтаксичними зворотами тощо.

Цьому великою мірою сприяла якість перекладів Костянтина і Методія. Їх переклади були виявом великої майстерности, що ґрунтувалась на доброму знанні слов'янської будови мови. Ці переклади дослідники вважають навіть за кращі, ніж були переклади на мови Західної Європи (Якубинский, История, 85).

Старослов'янська мова, перша й найраніша літературна мова (вона походить з другої половини X ст., тоді як східнослов'янські пам'ятки сягають лише другої половини XI ст., пам'ятки сербської мови не давніше від XII ст., чеської - від XIII ст., польської - від XIV ст.), відіграла велику роль в формуванні майже всіх східно- і південнослов'янських давніх літературних мов. Вона була могутнім знаряддям духовної культури східних і більшої частини південних слов'ян (Толстой, Старосл. язык, 64). Дані писаних пам'яток різних слов'янських народів дають підставу вважати старослов'янську мову єдиною слов'янською мовою, що почала існувати з IX ст. і була поширена серед східних і південних слов'ян, а в ранній період і серед західних слов'ян. Це була мова "священна", відмітна від народно-розмовної мови, як всяка літературна мова, до певної міри штучна (Толстой, К вопросу, 52, 53).

Н. Толстой (Там же) підкреслює ієрархічно вищу позицію перекладів Кирила і Методія. Він пише: "Та письменність може бути схематично подана як фігура з рядом ієрархічно підлеглих ярусів, що відбивають різні жанри, де слідом з канонічними (євангелія, псалтир та ін.) і літургічними текстами йде література аскетична, проповідницька, агіографічна, повістярська, апокрифічна, історична, мистецько-поетична, паломницька, публіцистична та ін." І далі додає: "Однак, при ви-

значенні норм слов'янської літературної мови треба врахувати в принципі добре відомий факт, що тексти верхнього яруса є більш консервативними і більш чітко нормованими, даючи менше відхилень від встановленої для кожної епохи моделі, а в текстах нижнього яруса суворість норми виявляється більш вільною, підпадаючи більше впливові народно-розмовного "субстрату".

Більша унормованість старослов'янської літературної мови вишого яруса надає цій мові міжнародного значення. Але ця міжнародність, як стверджує А. Достал, аж ніяк не суперечить тому фактові, що її діалектною основою було македонське наріччя. Достал пише: "Найбільш поширений погляд, що старослов'янська мова стала літературною мовою вже згодом, головним чином в церковнослов'янський період, коли церковнослов'янська мова була визнана міжслов'янською літературною мовою (слов'янська латина). Однак, треба визнати, - пише далі Достал, - літературність старослов'янської мови уже в період майже з виникненням старослов'янських пам'яток, бо вже з самого початку на цю мову були перекладені тексти, дуже важливі для свого часу, і з самого початку в них зник характер місцевої мови. Костянтин і Методій, навпаки, перші книги написали для західної слов'янської області і думали про створення великої слов'янської літератури" (Dostal, Staroslověnština, 138).

Таким чином, мова кирило-методіївських перекладів виросла в "спільнослов'янську літературну мову". Не дарма деякі вчені старослов'янську мову вважають "історичним представником праслов'янської мови" (яка в історії не засвідчена) (Нахтигал, Слав. языки, 32) ⁷³). Цю думку зокрема стверджує й А. Мейє (Общеслав. язык, 7), коли говорить про склад цієї писемної мови, даючи лінгвістам майже еквівалент спільнослов'янської мови. Хоч, з другого боку, вона створює, на його думку, ті труднощі, що в тих народів, які належали до східної церкви, вона засвоєна як мова релігії і перетворилася, подібно до грецької мови та середньовікової латини, - на штучну мову як церковнослов'янська. Через це, мовляв, немає ні од-

ної пам'ятки, яка б відбивала болгарську, сербську чи якусь східнослов'янську мову. Але в різних слов'янських народів вона забарвлювалась мовними локалізмами, набираючи значення відповідної "редакції" чи "ізвода". Порів., напр., Остр. зв. з іншими старослов'янськими євангеліями. Ще Ягіч (Маринское четвероевангелие, Спб. 1883, стор. 423) писав: "Майже в кожній з найдавніших пам'яток церковнослов'янської мови є свої особливості, видозміни та відхилення від того нормального типу мови, який наукою здобувається як теоретичний висновок з порівняння багатьох текстів".

Старослов'янська мова відіграла велику роль і в історії східнослов'янських мов у Київській Русі ⁷⁴). Цю роль підкреслив Л. Булаховський, вказавши на те, що поряд із східнослов'янською основою письма, головним чином ділового, дуже впливову роль відіграла з останньої чверти X ст. й старослов'янська книжна мова в жанрах, зв'язаних з церковністю, виявляючи тенденцію підкорити собі й інші види письма (Булаховський, Ист. ком. 13).

В "Курсі" за редакцією І. Вілодіда вказується конкретно на роль церковнослов'янських у літературній мові Київської Русі "як з погляду збагачення її лексики та її семантичної повноти і глибини, так і з погляду розширення її стилістичних засобів (Курс, 40).

Більшість дослідників указують на взаємний вплив, асиміляцію, змішування елементів східнослов'янської літературної мови з старослов'янською. Ще І. Срезневський (Мисли, 86) писав: "Рассматривая "Повесть временных лет" в отношении к языку, видим постоянное смешение двух наречий, церковнославянского и русского, как будто это был один язык, вроде, например, французского, в котором необходимо соединены элементы языка собственно французского - народного с латинским - книжным. По местам кое-где заметно более влияние церковнославянского, а кое-где более влияние русского, но никогда ни того, ни другого наречия отдельно". Пізніше О. Шахматов писав, що старослов'янська мова з перших років свого існування

на східнослов'янському ґрунті стала певно асимілюватись з народною мовою, бо руські люди, що говорили цією мовою, не могли, мовляв, розмежувати в своїй мові ні своєї вимови, ні свого слововжитку і словозмін від засвоєної ними церковної мови... Пам'ятки XI ст., тобто першого століття після прийняття Руссю християнства, доказують, що вже тоді, мовляв, вимова церковнослов'янської мови обрусіла, втратила чужий руському слухові характер; "вже тоді володіли церковнослов'янською мовою як своїм здобутком" (Шахматов, Очерк, 6).

Л. Гумецька (Питання, 6) процес змішування називає інтерференцією двох мов - старослов'янської і староруської. Мовляв, старослов'янська мова вбирає в себе елементи живої мови староруської і разом з тим проникає сама в староруську мову. Внаслідок цього виникає "стандартна" літературна мова Київської Руси. Ця мова насичена або церковнослов'янізмами, або східнослов'янізмами, з перевагою тих чи тих елементів, залежно від жанру.

Ми поділяємо думку про взаємний вплив двох мовних систем, але не припускаємо цілковитої асиміляції, внаслідок якої витворилась, за висловом Гумецької, "стандартна літературна мова". З такою думкою цілком слушно не згоджується й Л. Якубинський (История, 101-102). Старослов'янська мова існувала окремо, головню як церковна мова, існує вона й до останнього часу (з місцевим забарвленням) в російській церкві і в українській (західноукраїнській) церкві, лише з українською вимовою ⁷⁵⁾.

Слушним треба визнати твердження П. Плюща (Нариси, 108), що старослов'янська мова, як чужа мова східним слов'янам, не могла злитися з літературною мовою Київської Руси, утвореною на живій східнослов'янській основі. Вона лише впливала на літературну мову, але не в однаковій мірі - більше в церковно-релігійних жанрах і в літературі "високого стилю" (філософсько-богословські, наукові та ін. подібні теми). У мові ж ділових творів (Руська Правда, грамоти тощо) старослов'янізми зовсім відсутні.

Дуже показовим є співвідношення між старослов'янськими елементами і елементами живої мови в творах того самого автора, залежно від жанру твору. Це видно, напр., з "Повчання" Володимира Мономаха. Тут є певна частина з старослов'янськими, але в біографії, в діловому листі до князя Олега їх немає.

Цей вплив старослов'янської мови безперечно відіграв велику роль в літературній мові, збагачуючи лексику, семантику і стилістику. Напр., залежно від жанру, помітне стилістичне збагачення вживанням рівнобіжних форм: *чело - лобъ, бракъ - сватъба, злато - золото, градъ - городъ, одинъ - одинь, раждати - рождати, писахъ - писалъ* та ін.

Ці самі рівнобіжності спричинилися й до семантичного збагачення через розщеплення первісно єдиного значення на два різні значення, з яких одно закріплюється за старосхіднослов'янською мовою, друге - за старослов'янською. Напр.: *сторана - сторона, глава - голова, равный - ровный* та ін.

Цей вплив старослов'янської мови на східнослов'янську, як твердять дослідники, не слід перебільшувати, він позначився головню в лексиці й стилістиці, але майже не зачепив звукової та граматичної будови східнослов'янської літературної мови доби Київської Русі⁷⁶).

Навпаки, помітні сліди впливу східнослов'янської (української) мови на старослов'янську, бо ж населення сприймало цю мову з своєю органічною вимовою, як про це свідчить згадана вже українська вимова церковнослов'янського тексту в сучаснім богослуженні в Галичині. С. Смаль-Стоцький робить слушне зауваження, що славісти здебільшого через невміння читати старих руських текстів, маючи на увазі лише російську вимову, робили помилки, бо справжньою була руська (українська). "Коли б хто завдав собі труду, - пише він, - фонетичною транскрипцією представити дійсну вимову цієї мови (ц.-сл.) в різних сторонах тієї великої слов'янської території, то аж тоді уявилось б ся йому дійсне чудо: як відмінно гомонить в устах цих різних слов'янських народів, ба і одиниць з-поміж них".

5. Проблема походження східнослов'янських пам'яток

Ця проблема тісно зв'язана з проблемою "спільноруської прамови", бо ж у курсах з історії української, російської і білоруської мов подаються ті самі пам'ятки. Трудність цієї проблеми полягає в тому, що пам'ятки збереглись переважно в пізніших списках, часто на багато років віддалених від оригіналу. До того ж пам'яток світського характеру збереглося дуже мало. За даними М. Никольського (1902), з 708 пергаментних книг тільки 20 не мають ніякого відношення до церкви, до релігії.

А що списки ці належать до різних територій (напр., одні писані в Києві, другі - в Новгороді), то й висновки вчених про оригінальне походження якоїсь пам'ятки бувають часто суперечливі. Ця суперечливість відбивається і в курсах з історії української, російської чи білоруської мови.

Розуміється, все це нібитологічно впливає з настанови про існування "спільноруської прамови" за доби Київської Русі: мовляв, всі пам'ятки є джерелом тієї мови. Але коли в цих самих пам'ятках треба пошукати прикмет якоїсь східнослов'янської мови, тоді ми натрапляємо на великі труднощі. Напр., в пам'ятці, що вважається офіційним джерелом "древнерусского языка", дуже часто трапляються прикмети української мови. Тому не дивно, що з огляду на ці прокмети історики української мови впроваджують цю пам'ятку в курс історії української мови.

Така проблема стоїть перед нами, яка вносить в науку велику плутанину і часто необ'єктивне розцінювання фактів. Для прикладу наведу такий разлучий факт.

З російських учених виразно хибну позицію зайняв С. Обнорський. Його методологія в корені неправильна, коли він явно українські пам'ятки зве "рускими старшей поры". Всі головні пам'ятки Київської Русі (Руська Правда, Слово о полку Ігоревім, Повчання Володимира Мономаха), на його думку, в

своїй основі "русские" (такі "русские", а не "руські") (Обнорский, Очерки, 8).

Найбільшою опорою для теорії С. Обнорського служить "Руська Правда". Ця пам'ятка збереглась у численних списках, дехто налічує їх до 300. Тому не дивно, що ці списки могли творитися на різних територіях Київської Русі з відповідним мовним забарвленням. С. Обнорський "Руську Правду" вважає написаною в Новгороді, ґрунтуючись на твердженні Є. Карського (Русская Правда, Ленинград, 1930, стор. 21), який вважає найдавнішим Синодальний список, що міститься в Кормчій 1280 року. На цій підставі С. Обнорський вважає цю пам'ятку з походження російською (Избр. раб. 122). "Русская Правда, — пише він, — как памятник русского литературного языка, как старейший его свидетель, дает нити для суждения о самом образовании нашего литературного языка". І далі: "Русский литературный язык старшей эпохи был в собственном смысле русским во всем своем остове" (Там же, 144).

Такі явні українізми, як "*пахощами*", примусили Обнорського думати, що ці факти становлять заміну відповідного слова основного оригіналу на українському ґрунті, де була зроблена друга редакція пам'ятки. Подібна форма є і в "Повченні Володимира Мономаха" — "*лінощами*". Але оригінал (у першій редакції) складений, на думку Обнорського, в Новгороді. А вже друга редакція, мовляв, складена в Києві (Там же, 140-141).

Цікаво, що "Руська Правда" в тій самій редакції 1280 р. вміщена в "Історичній граматиці" О. Безпалька та ін. (с. 55). Одночасно ця ж сама пам'ятка фігурує і в "Історич. грам." П. Черних (с. 30).

Більш ґрунтовне вмотивування подає історик М. Чубатий (Київ. Русь-Україна, 82-83). Він пише, що "Руська Правда" списана в початковій своїй редакції для новгородців таки в Новгороді за їх воєнну допомогу Ярославові. Цей твір "досконало віддає глибоко гуманні правні засади предків українського рільничого народу". А звідси вона "поширювалась швидко по всій імперії".

Другою "загадковою" пам'яткою щодо свого походження є "Слово о полку Ігоревім". Ця пам'ятка згадується в курсах історії української, російської і білоруської мов, але без зазначення місця її походження. Більше того, спірність питання про походження цієї пам'ятки зовсім знято з українського ґрунту й перенесено на російський ґрунт. В російській науковій літературі на основі деяких мовних прикмет існує два погляди на походження "Слова". Одні вчені (Н. М. Каринський, А. М. Лук'яненко) вважають його псковським з огляду на зміну ж - з, с - ш (*шизьмъ* зам. *сизьмъ*), другі (С. П. Обнорський, В. В. Виноградов) - новгородським з огляду на змішування ч - и (*чепы - чепы, лучи - лучи, епчи - епчи* та ін.). Докладніше про це Обнорський пише: "Анализ подходящего материала позволит сделать предположение о новгородском, а отнюдь не о псковском происхождении рукописи "Слова", притом не только дошедшей рукописи, но и ее ближайшего списка-предшественника".

Тимчасом уже давно російські і українські вчені вважають цю пам'ятку українською з походження. К. Калайдович ще в 1818 році твердив, що автор "Слова" був українець. Інший вчений Полевой (История русского народа, 1830 р.) звав "Слово" пам'яткою українською, бо й українська її мова. Такої ж думки були В. Владимиров, В. Перетц та ін.^[77] Це ствердив недавно й І. Огієнко (Митр. Іларіон) (Слово, 112).

Це найкращий поетичний твір старої української літератури, що постав незабаром після повороту Ігоря з полону. На жаль, ця пам'ятка також не збереглась в оригіналі. Рукопис твору лише в XVI ст. знайшов у Спаському монастирі в Ярославлі граф Мусін-Пушкін (1795), але під час пожежі в Москві 1812 року цей рукопис згорів. Але раніше зроблено з нього дві копії, що багато де в чім відходять від оригіналу й створюють спірний ґрунт щодо походження пам'ятки.

Але все ж і в теперішньому стані пам'ятка не викликає сумніву, що оригінал її належав Київській Русі і склав його русич-українець, як припускають, дружинник, мабуть, і учас -

ник походу. Автор виразно виклав ідею об'єднання князів під проводом великого князя київського Святослава для оборони й боротьби за руську землю (Кравчук, Слово, 7-10).

Так само й Остромирова євангелія, списана з старослов'янського оригіналу киянином Григорієм для новгородського посадника Остромира, викликає суперечливі думки вчених щодо її походження. Автори "Історичної граматики української мови" О. Безпалько та ін. пишуть (с. 50-51): "Остромирова євангелія - це найдавніша із збережених пам'яток давньоруського письма. Хоч списувалася пам'ятка із старослов'янського оригіналу, проте в ній чимало рис тодішньої живої давньоруської мови."

Якщо вважати, що основою живої мови Київської Русі була мова Києва, як столичного міста, тоді незаперечним є факт вважати цю пам'ятку київською щодо мови, бо оригіналом була старослов'янська пам'ятка.

Та з усім тим, ця пам'ятка серед інших пам'яток XI ст. займає місце в курс історії російської мови (Черных, Ист. гр. 27).

Щодо збірок 1073 і 1076 рр., то вони, на думку Л. Булаховського (Питання, 123), безсумніву київського походження, але списані з старослов'янських оригіналів. В. Шимановський (К истории, 102), дослідник зб. 1076 р., ствердив, що ця пам'ятка "безсумнівно південноруська і за місцем написання і за рисами народного говору". Він пише, що взагалі пам'ятки київської області дуже давні і "містять у собі такі безсумнівні ознаки південноруського походження свого і риси тодішнього говору Південної Русі, що існування в останній говору, відмінного від інших давньоруських, стає очевидним". Див. Москаленко, Питання, 81.

Навіть О. Шахматов змінив свої погляди, ствердивши, що зб. 1073 і 1076 рр., а також Гал. єв. 1144 р. і Добр. єв. 1164 р. написані на території України (Кисілевський, Українська філологія). В цих збірниках ясно відбилися риси живої київської мови того часу, на що вказав ще А. Кримський (фи-

логія, 62) в полеміці з О. Соколевським. Але найближчими з усіх пам'яток до сучасної української мови Л. Вулаховський (Питання, 122) вважає галицькі і волинські ⁷⁸).

Так само українською пам'яткою вважається "Повість временних літ" (до XI ст.), що пізніше була продовжена т. зв. "Київським літописом", а потім "Галицько-Волинським". Ці три частини становлять т. зв. українську редакцію, збережену в Іпатському літописі. Дальше продовження "Повісти" (з XII ст.) перейшло на Суздальщину, де вона ("Повість") збереглась в кількох списках, передусім в Лаврентівському (Чубатий, Княжа Русь-Україна, 181-182).

Але С. Обнорський залічує цілу пам'ятку до джерел російської мови. Він пише: "Основным источником изучения русского литературного языка старейшей поры должна явиться первоначальная наша летопись, т. н. Повесть временных лет". Але найбільшою помилкою є його твердження, що тут виділяються "счастливые включенные сочинения Владимира Мономаха, как первостепенный свидетель нашего нормального литературного языка конца XI - начала XII в. (Очерки, 33).

Щодо розмежування староукраїнських і старобілоруських пам'яток письма, то тут ми натрапляємо на деякі труднощі в зв'язку з тим, що українська і білоруська літературні мови переживали, як ми вже говорили, спільний характер чи стандартний характер, за терміном Гумецької. Ця літературна мова прикривала діалектну диференціацію на тій території (Гумецька, Питання, 7). Такої спільності не заперечує й білоруський вчений А. Журавський, але вважає, що такий погляд перешкоджає в розмежуванні білоруських і українських пам'яток і тим ускладнює створення окремої історії білоруської чи української літературної мови давнього періоду ⁷⁹. Основним критерієм розмежування українсько-білоруських пам'яток письма Журавський вважає територіальний принцип, з чим не згоджується Л. Гумецька, вважаючи основним принципом лише мовну аналізу (Гумецька, Рец. в "Мовознавстві", 1968, ч. 4).

Такий невизначений характер мають інші численні пам'ятки,

які одночасно перелічуються в курсах з історії української і російської мов, як: Арханг. єв. 1092 р., Новгородські Мінеї 1095-97 рр., Юр'їв. єв. 1120 р., Мстиславова гр. 1130 р. та багато інших, - всі вони чомусь однаково вважаються українськими і російськими.

Н. Дурново (Введение, 32-62) докладно перелічує пам'ятки російської мови (XI-XIV ст.), зараховуючи до цього списку й українські і білоруські, бо вважає ту епоху епохою "обшєрусского языка".

Все це пояснюється тим, що немає точного критерія визначення правдивого походження пам'ятки. Деякі вчені з політичною метою приписували Києву некиївські пам'ятки. Напр., О.Соболевський з метою підперти свою теорію про неукраїнськість Києва приписував Києву 10 пам'яток, які, на думку А. Кримського, не є київськими, а саме: Пандекти Антіоха XI-XII ст., Мстиславова єв. XII ст., Юр'їв. єв. 1119-128 рр., Юр'їв. гр. 1130 р., Успенський збірник XII-XIII ст., Арханг. єв. XII-XIII ст., Рум'янцівська ліствиця XII-XIII ст., Сказання Іполіта про антихриста XII-XIII ст., Оршанська єв. XIII ст., Тріодь новгородця Мойсея Киянина XII-XIII ст. Ці пам'ятки, за твердженням Кримського, писані переважно в Новгороді і прикмет київської мови не відбивають (Крымский, Филология, 62). А тимчасом багато з перелічених пам'яток подається в курсах з історії української мови як джерельний матеріал.

З другого боку, й білоруський учений Я. Станкевич (Доля мовы беларускае, 2), який в справі пам'яток зайняв нечувану досі позицію, до білоруських пам'яток залічує Остр. єв. і Арханг. єв. 1092 р. У першій він знайшов нібито багато випадків ствердіння *р, ц, ч*. В другій - ствердіння *р, ц*, зміну глухих перед *й* та *ы* і кілька випадків *е* на місці ненаголошеного *ь*. Навіть "Слово о полку Ігоревім" він вважає білоруською пам'яткою, бо "яно знайдзена ў зборніку беларускім XVI с."

Такий стан не може далі існувати. Треба чітко розмежувати пам'ятки української, російської і білоруської мов, поклавши в основу не так територіяльне їх походження, як ана-

лізу мови, прийнявши до уваги й автора пам'ятки (якщо він відомий), як представника певної мовної території. Коли, наприклад, пам'ятку писав киянин на території Новгороду, то це не значить, що це новгородська пам'ятка, і навпаки.

Всі ці проблеми вимагають свого вирішення на наукових основах, за принципом точно встановленої термінології. Знову ж таки тут на перешкоді стає термін "древнерусский язык": невідомо, чи він покриває собою всі три східньослов'янські мови, чи тільки російську. Конче треба впорядкувати це баламутство, називаючи речі своїми іменами. Тільки при цій умові наука зможе стояти на міцних методологічних основах.

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ В ДАВНІХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ

1. Спільні мовні риси

Теорія про "спільноруську прамову" ґрунтується головним чином на спільних мовних рисах, які дають нам давні східнослов'янські пам'ятки. Ще Лавровський ("Обзор особенностей малорусского наречия") дотримувався принципу шукання в українській мові прикмет, спільних з іншими слов'янськими мовами, щоб доказати, що українська мова є в близькій спорідненості з російською мовою. Цю методологічно хибну позицію Лавровського відзначив П. Житецький (Очерки звуковой истории, 11), вказавши на те, що він (Лавровський) підбирає неістотні прикмети української мови, обминаючи такі з них, які становлять головну її особливість. Таким способом, мовляв, можна зробити що завгодно; можна навіть доказати близькість української мови до чеської. Але чи впливає з цього, що всі ці мови перебувають між собою в особливій близькості? Звичайно ні! (Ковалів, Проблеми, 236-237).

Спільні фонетичні риси в східнослов'янських мовах відзначив і О. Шахматов (Введение, 12), а саме: 1) сполучення *dl*, *tl* змінилися в *l*; 2) сполучення *kv*, *gv* перед *ъ* (а в певних умовах і перед *i* в кінці слова) змінилися в *čv*, *žv*; 3) сполучення *pj*, *bj*, *mj* змінилися в *pł*, *bł*, *mł*; 4) носове *o(φ)* змінилося в *u(y)*, а носове *e(q)* - в *a*; 5) носове *ъ* (що відповідає ст.-сл. *а*, змінилося в неносове *ъ*; 6) сполучення *aj*, *tj* змінилися в *č*, *ž*; 7) сполучення *kt*, *gt* змінилися в *č*; 8) сполучення *je* на початку слова за певних умов змінилося в *o*; 9) звуки *e*, *ь* перед *l* в кінці складу змінилися в *o*, *ъ*; 10) сполучення *or*, *ol* на початку слова змінилися в *ro*, *lo*; 11) поява повноголосся *oro*, *olo*, *ere*, *ele*; 12) зм'якшення приголосних перед голосними переднього ряду.

На підставі цих даних, спільних для східнослов'янських мов, Шахматов робить висновок, що треба припускати існування спільного проміжного періоду між праслов'янською мовою і жителями окремих східнослов'янських мов. Цей період він назвав періодом "спільноруської одности", а мову цього періоду - "спільноруською прамовою".

Цей погляд панує нині і в радянській мовознавчій науці, погляд про спільне походження східнослов'янських мов з ніякими фактами не засвідченої "спільноруської прамови". "Багато спільних рис у граматичній будові і в словниковому фонді російської, української і білоруської мов, - пише Г. Їжакевич (Питання, 5), - свідчить про їх спільну основу в давні часи". Здавалось би, зрозуміло, що тут треба мати на увазі праслов'янську основу. Але далі читаємо: "Такою мовною основою, з якої пізніше розвинулись сучасні російська, українська і білоруська мови, була писемна і усна мова староруської народности, що формувалася в період Київської Русі (IX-XII ст.)". Всі інші, не спільні прикмети, властиві кожній мові окремо (напр., укр. $\text{ъ} < \text{о}, \text{е}$; рос. $\text{ъ}, \text{к}, \text{х}$ зам. $\text{з}, \text{ц}, \text{с}$; втрата кличного відмінку тощо) розцінюються як пізніші явища, що розвинулися на ґрунті розвитку окремих східнослов'янських мов.

Але в дійсності спільні прикмети в сусідніх мовах, хоч би їх (цих прикмет) було багато, не можуть бути доказом одности, коли в цих мовах є особливі прикмети, що відрізняють одну мову від іншої, як окремі системи. Напр., такі своєрідні прикмети української мови, як: м'яке $\text{ч}, \text{і}$ ($\text{ъ}, \text{е}$ в нових закритих складах), и ($\text{ъ}, \text{и}$) та ін. (Ковалів, До проблеми, 237-38). Знову ж білоруська мова відрізняється від української такими прикметами, як: м'якість приголосних перед $\text{е}, \text{и}$ та акання (Бузук, К вопросу, 316).

Спільні риси могли бути перенесені і з праслов'янської мови, на що слушно вказують автори "Історичної граматики української мови" (с. 27) О. Безпалько та ін.: "Кожна з названих груп слов'янських мов (південна, західня і східня) успадкувала із спільнослов'янської мови основну лексику, фонетич-

ну систему і граматичну будову. Багато з цих фонетичних законів, що утворилися в спільнослов'янській мові, залишилися незмінними і в нових групах слов'янських мов, багато фонетичних процесів, що почалися в спільнослов'янській мові, в наміченому напрямі продовжували розвиватись у нових групах слов'янських мов, однак у кожній з них утворилися і такі фонетичні особливості, яких у спільнослов'янській мові не було і якими кожна із трьох груп слов'янських мов стала відрізнятись одна від одної". Отож такі особливості мовні могли розвинутись і в східнослов'янській групі, а не в "спільноруській мові".

Таким чином, принцип схожості, що його кладуть в основу своїх дослідів учені, методологічно себе не виправдав. Слушно завважує П. Житецький (Очерк звуковой истории, 11), що вказівка на схожість може бути одним із засобів наукового дослідження, але не вичерпує собою засобів наукової аналізи. Це стверджує й Є. Карський (Обзор звуков, 158), вказавши на те, що взагалі у питанні спорідненості мов "необходимо розсматривати їх всесторонне, чтобы, увлекшись чертами сходства, не пропустити черт различия и не предположить ближайшего родства там, где есть только случайное совпадение, или заимствование".

2. Риси української мови

Ще польський лінгвіст Т. Лер-Сплавінський рішуче виступив в оборону деяких фонетичних рис української мови до XIV ст. Він пише: "Рішуче можна вважати за річ майже певну, що найважливіші риси, які відрізняють південну частину давньої південноруської групи від решти руського обширу, утворилися до кінця XIII ст." Він стверджує три головні, на його думку, фонетичні риси: 1) зміна $n > i$, 2) зміна e і o в довгих закритих складах, 3) ствердіння приголосних перед e та u ; вони становлять підвалину окремішності української мови⁸⁰). Ще в іншій праці він пише: "З кінця XIII ст. і початку XIV ст. граматичну структуру мови української народності, яка живе

вже на той час окремим власним життям, треба вважати за угрунтовану і готову до дальшого всебічного і самостійного розвитку" 81).

Перед українськими радянськими мовознавцями стало питання, чи дійсно історію української мови треба починати лише з грамот XIV-XV ст., викресливши з університетських курсів історії української мови добу Київської Русі з величезним культурним надбанням, з численними пам'ятками, що відіграють велику роль в історії української мови. Деякі мовознавці вже давно відчували потребу сказати слово правди, намалювати реальну картину історії української мови, розкрити багатючі джерела цієї історії, які заходять далеко вглиб за межі XIV століття. Для цього треба було розв'язати одну з найскладніших проблем, виловити особливості української мови в пам'ятках Київської Русі 82).

До цієї справи взялися два українські радянські мовознавці - Л. Булаховський і А. Москаленко, які мали відвагу, нарешті, сказати слово правди, вишукавши в давніх пам'ятках риси чи елементи української мови, носіями яких уже тоді на південно-західньому сході були племена чи племінні союзи, що розвинулися в українську націю. Л. Булаховський виклав свої погляди в праці "Питання походження української мови" (Київ, 1956), а А. Москаленко - в статті "Питання становлення мови української народности", вміщеній в збірнику "Питання історичного розвитку української мови" (Харків, держ. університет, 1962).

Л. Булаховський для обережності в названій праці впровадив окремий розділ під заголовком "Майбутні українські риси в староруських пам'ятках", що його К. Кисілевський (філологічні праці, 142) назвав "дивовижним" заголовком. У А. Москаленка цей заголовок подається у трохи зміненій формі "Риси мови майбутньої української народности". Автори застереглися терміном "майбутній", який і надає характеру "дивовижности". Розуміється, краще й природніше звучав би заголовок без цього "майбутній": "Українські риси в староруських пам'ятках",

бо ж зовсім не науково говорити про риси майбутньої мови, якої немає, але яка колись ще має існувати. Парадокс! Надто штучно й тенденційно виходить та й не науково, бо наука оперує тільки фактами сучасного чи минулого, але не майбутнього: майбутні фактів не дає, а лише - припущення.

Але це суті не міняє. Факт той, що риси української мови дуже виразно просвічуються крізь давні пам'ятки, як свідчення давнього походження української мови.

Щоб оберегтись від необережності, Л. Булаховський для роз'яснення цього питання висуває насамперед чотири тези: 1) час виділення цих рис, 2) які саме риси, 3) тривалість історичного процесу і змінність рис в різні епохи, 4) виділення рис, споріднених з білоруською мовою (українська мова, мовляв, ближче споріднена з білоруською мовою).

Перша теза - визначення часу, на думку Булаховського, ускладнюється тим, що літературна мова на Україні в цей період (XI-XIV ст.) виступає в інослов'янській оболонці (старослов'янська або церковнослов'янська мова, яка мала спочатку церковне призначення, а пізніше була застосована й до інших потреб), хоч можливий і інший тип писемної мови - переважно ділового характеру.

Це дає йому підставу твердити, що в найдавніших пам'ятках Київської Русі - в збірниках Святослава 1073 і 1076 рр., в житіях Феодосія Печерського та Бориса і Гліба XI ст., в 13 словах Григорія Богослова (кінець XII або початок XIII ст.), в Галицькій св. 1144 р. та ін. - можна констатувати лише "просвічування" південноруських мовних рис. Мовляв, традиційне письмо, староболгарський склад словника тощо - все це "у великій мірі закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково".

Друга теза Л. Булаховського стосується питання, які саме риси української мови треба мати на увазі - як одмінні від російської і білоруської мови. До цих рис, на його думку, належать такі: 1) рефлексія о, е в нових закритих складах; 2) рефлексія њ; 3) злиття в одному звукові фонем ь та и; 4)

відсутність пом'якшення приголосних перед *e* та ін. У морфології: 1) поширення закінчення в давальному відмінку *-ови, -еви* поза *y*-основами; 2) збереження видових форм діслів *-овати, -ую* та ін.

Третя теза бере до уваги плинність, змінність рис протягом часу, їх умовний характер; динамічність рис, які пізніше могли підпасти значним змінам. Тому, як твердить Булаховський, українські риси в давніх пам'ятках не мають бути "прямолінійними". Напр., рефлексія *ъ* в *і* має місце не тільки в українській мові, але й у північноросійських говорах; також закінчення *-ови* "не було чуже також і непідденним говорам".

Нарешті, четверта теза вказує на факт близької спорідненості української мови з білоруською. І тому треба враховувати, мовляв, риси, які були спільними для староруського півдня і староруського заходу. З цих спільних рис Булаховський відзначає дві: 1) зміна *e* - *ѣ* перед приголосними і 2) рефлексія *trъt, tlъt* як *-ръ, -лы* (Питання, 43-45).

Л. Булаховський насамперед вказує на труднощі щодо виявлення рис у фонетиці. Це пояснюється тим, поперше, що пам'ятки, які дійшли до нас, - це копії, і тому нема певності, до якого саме кола мовців належить переписувач; подруге, нема певності, що особа, якій належить текст, народилась і набула орфографічних навиків саме там, куди належить текст; потретє, світське староруське письменство не можна аналізувати без урахування факту значного діяння *копїѣ* (з'єднання спільномовних елементів).

Л. Булаховський вказує на дуже малу кількість рис, які "просвічуються" в південноруській фонетиці. Напр., з перших століть письменства XI-XIV ст. збереглося більше як п'ятсот книг, а більш-менш надійні "просвічування" південноруської фонетики обмежуються двома-трьома випадками. Ураховуючи все те, що може оберегти від "необережності", Л. Булаховський спиняється на таких особливостях.

У фонетиці:

1. Рефлексія *ъ*. Написання *и* на місці *ъ* С. Соболевський

датує в церковних пам'ятках (гал.-вол.) кінцем XIII ст. (Галицьк. єв. 1283 р.). Хоч він не висловлює певности, що $\eta > i$, припускаючи можливість зміни $\eta > ie$ (дифтонгічна вимова). Він більшого значення надає "Житію Сави Освященного" XIII ст., пам'ятці саме південноруській (Kolessa, *Dialektologische Merkmale*, 473-523). Але в цій пам'ятці трапився тільки один випадок зміни $\eta > i$ в слові *свѣдѣтельствоуютъ* (зам. *свѣдѣтельствоуютъ*). Правдивість цього випадку, на думку Булаховського, підтверджує заміна етимологічного *и* літерою η : *пострици са* (зам. *пострици са*). Цей останній факт, на думку Булаховського, є найбільш доказовим щодо зміни $\eta > i$ (а не *ie*). в південноруському наріччі XIII ст.

Хоч і в більш ранніх пам'ятках (XI-XII ст.)⁸³ відбилась рефлексія $\eta > i$. Напр.: *в єрѣи, исцили* (Зб. 1073), *в собори* (Добр. єв. 1164), *в попели* (Гал. єв. 1144), *стѣны* (Сл. Гр. Бог. XI ст.), *видилъ* (Усп. зб. XII ст.) та ін. (Грунський і Ковалів, Нариси, 140-141). Але, на жаль, Булаховський та ін. мовознавці називають ці давні факти з історії української мови "помилками": "Вживання в пам'ятках того часу букви *и* та *е* на місці η може пояснюватися звичайними помилками",⁸⁴). Але з цим аж ніяк не можна погодитися, бо таке написання, як: *в єрѣи, исцили, Андрія* в Зб. 1073, *моуси* в Зб. 1076 ясно свідчить про вимову переписувачем-киянином η як *i*.

2. Другим типовим для давніх пам'яток і для сучасної української мови явищем є злиття звуків *ы* та *и*. Ще в Зб. 1073 читаємо: *осырѣю* (зам. *осирѣю*), хоч, на думку Булаховського, це може бути наслідком поплутання переписувачем відповідного слова із схожим *осырѣти* "зсістися, згурдитись". Судя ж, на його думку, гіперистичне *стидяхоуся* (зам. *стидяхоуся*) з Гал. єв. 1283 року.

0. Соболевський (Лекции, вид. 4, стор. 135) пише, що "случаи употребления *ы* вм. *и* и наоборот, указывающие на отверденіе согласных перед *и*, являются в галицко-волынских памятниках уже в XII в., но до XIV в. очень редки и не внушают к себе доверия". Ідучи за Соболевським, Булаховський твердить,

що й такі написання, як: *погубыемї, просыти, съетнмакъ*, що їх наводить Соболевський з Добр. св. 1164 р., а також: о *назаряньнъ, седмыжды* з Полікарп. св. 1307 р., *съ нымъ* - з Луцьк. св. XIV ст., не можуть свідчити про риси української мови. Особливо сумнівними йому видаються приклади, як: *погубыемї, седмыжды*, де, як він думає, списувач міг легко помилитись, вживши *ы* зам. *и* перед наступним *ы*. Хоч, з другого боку, Булаховський визнає, що заслуговують довіря інші випадки, викликані "живою фонетичною тенденцією". До цього, мовляв, схиляє та обставина, що всі такі випадки Соболевський наводить тільки з пам'яток галицько-волинських, тобто південно-руських (Питання, 48-49).

Цю особливість П. Котко (Исследование, 59) вважає "найважливішою південноруською рисою" і ставить її "навіть на першому місці".

Факт незаперечний, але Булаховський підходить до нього з властивою йому обережністю. Взагалі українські радянські історики української мови, які початковою межею історії української мови мусять поставити таки XIV ст., обходять свідчення фактів, висловлюючи думку, що, мовляв, завершення цього процесу (злиття *ы* та *и*) треба віднести на період не раніший від XIV ст., тобто до часу, коли почала формуватися українська мова (Безпалько та ін. Іст. гр. 153).

Тимчасом, на думку А. Кримського, ці дві особливості - змішування *ь* з *и* та *ы* з *и* є найвиразнішою ознакою української мови. Він пише: "Упомянутая особенность есть тот максимум специально-малорусской фонетики, какого мы смеем ждаты от малорусской речи XI века; и раз она проявляется в киевских Изборниках Святослава 1073 и 1076 г., то надо признать, что эти памятники вполне отразили тогдашнюю типичнейшую киевскую малорусскость". (Крымский, Древнекиевский говор, 5-6; його ж, Филология, 60-61). З цією думкою не згоджується Л. Булаховський (Питання, 124), вважаючи всі ці факти сумнівними, помилками переписувача.

Та з усім тим Булаховський, як уже було сказано, примуше-

ний був таки визнати процес злиття *ъ та и* ще задовго до XIV століття. Ще Бодуен-де-Куртене в "Ученых записках Юрьевского университета" (1893, стор. 23) висловив думку, що українська діалектна область належить до південного пасма слов'янського світу у протилежність північному і що давні *ъ та и* злилися в українській мові так, як у південнослов'янських мовах.

Свідчення пам'яток – це незаперечний факт, якого не можуть відкинути радянські мовознавці. Це ствердив недавно сумлінний дослідник української фонетики М. Ф. Наконечний у праці "До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови" (с. 38). Зв'язуючи процес злиття *ъ та и* з процесом ствердіння приголосних перед *и* він цілком слушно твердить, що "обниження і ствердіння приголосних перед ним почало розвиватися ще в південних діалектах давньоруської мови", про що свідчить змішування *ъ та и*, засвідчене в пам'ятках з другої половини XI ст.

3. Рефлексія *о > і*. Це одна з найскладніших проблем в історії української мови і разом з тим – це чи не найголовніша риса української мови. Складність проблеми полягає в тому, що в давніх пам'ятках не виявлений процес переходу *о > і*. Перші приклади зміни *о > і* деякі дослідники вбачають в Карпатській грамоті Грушевському монастиреві 1404 року, опублікованій у філологічному збірнику Чеської АН, за 1925 рік.

Підставою для цього служили написання: *оу сиітьу* (тобто: *у Сиіту*, як вони тлумачили), *тодѣрь* (тобто: *Тодір*, як вони читали). Але ще Г. Геровський у статті "О языке грамоты 1404 года Грушевскому монастырю на Карпатской Руси" (*Slavia*, XVII, 3, 1940, стор. 354–373), констатує, що цю грамоту писав румун, зробив висновок, що таке *ъ* звучало тільки як *e* або *ea* (*ia*), звідки й само слово запозичене.

Цю думку підтримує й Л. Булаховський, вказуючи на те, що перший більш-менш надійний приклад *и з о* маємо в Буковинській грамоті 1436 р.: *итжилъ* (суч. *відкіля* з *отъколь*). але українською ознакою Булаховський вважає написання з приставним *е* в двох однотипних словах-коренях: *вооєвъця* (Гал. св.

1286), *воотъця* (Поликарп. св. 1307) (Питання, 50).

4. Рефлексія *e* в нових закритих складах. Ще в пам'ятках XI-XII ст. читаємо: *разумьимъ* (Зб. 1076), *празднуимъ* (Мін. XII ст.). Правда, ця зміна не зв'язана з занепадом глухих *ъ*, *ь* (Житецкий, Очерки звуковой истории, 120). Перехід *e > i*, зв'язаний з занепадом глухих, в пам'ятках засвідчений з XIV століття. Напр., в Пут. св.: *нестроинья* (з *нестроенья*), *крънь сильныхъ* (тобто: *кринъ сельныхъ*).

Л. Булаховський вважає великою науковою заслугою О. Соболевського за "документальне, за пам'ятками, обґрунтування (Очерки, т. I, К. 1884) теорії про нове *ъ*, тобто вживання *ъ* зам. *e* в нових закритих складах у позиції перед м'якими приголосними: *пльщъ*, *сьдмъ*, *шьстьъ*, *камънь*, *учитьль* (Добр. св. 1164), *корънь*, *ремънь*, *перстьнь*, *питъль* (Гал. св. 1266-1301) та ін.

Цією теорією були засліплені О. Шахматов (Исследование в области русской фонетики, 1893, стор. 114) і В. Ягіч (Сб. Отд. русск. яз. и слов. АН, XXXIII, 1884, стор. 101-102).

Але цілком реально підійшли до справи В. Шимановський (К истории древнерусских говоров, Варшава, 1887, стор. 40) і П. Житецький (Очерк литературной истории, Київ, 1889, стор. 120-122), заперечивши звукове значення "нового *ъ*", прийнявши його за "искусственную орфографию галицко-волинских писцов". Проти теорії Соболевського виступив особливо А. Кримський (Филология).

Л. Булаховський "нове *ъ*" вважає безпосереднім свідченням "наявності вже в другій половині XII ст. після занепаду редукованих (глухих) голосних спеціальної фонетичної риси, яка стосується південноруської мовної області". З цього погляду Булаховський (Питання, 51-52) вважає, що й критика О. Соболевського з боку В. Шимановського, А. Кримського та С. Смаль-Стоцького "не змогли серйозно підірвати значення зробленого ним (Соболевським) спостереження".

Дуже сумнівним є, щоб таке *ъ* мало фонетичне значення, це звичайний графічний знак, засіб, яким здавна користувались

українські писці, як це ми бачимо в пізніші часи, навіть у XVIII ст. (напр., перше видання "Енеїди" І. Котляревського). Цей факт між іншим стверджують і автори "Історичної граматики" О. Безпалько та ін. (с. 141): "в українській мові поступово узвичаїлося вживання букви *ь* з вимовою її як *і*, бо іншого значення вона після зміни дифтонга *ь* в *і* вже не мала. Саме тому цю букву стали писати не тільки для передачі голосного *і*, що походить з дифтонга *ь*, а й для позначення звука *і* іншого походження".

Отже, "нове *ь*" - це суто українське графічне явище, засвідчене з XII ст.

Б. Зміна *е > о* після шиплячих та *й*. Зміна *е > о* засвідчена вже в пам'ятках з XI ст. Напр.: *чоловѣтка* (Зб. 1073), *борющомуся*, *носящому* (Черн. ліств. XII ст.), *имущому* (Христ. ап. XII ст.), *оуражонъ* (Жит. Сав. XIII ст.), *размѣшонъ*, *посльдующому* (Холм. єв. XIII ст.) (Грунський і Ковалів, Нариси, 54).

Л. Булаховський (Питання, 58-59) для кореневих слів цю особливість датує лише XIV ст., а наведений вище приклад із Зб. 1073 - *чоловѣтка* він разом із Соболевським вважає "опискою": мовляв, перше *о* виникло під впливом другого *о*. Хоч ми дуже й дуже сумніваємось, щоб це була описка, а не природна жива вимова переписувача-киянина, властива українській мові.

Правда, в морфології цю особливість згідно з фактами, Булаховський датує XII ст. Хоч ці приклади він вважає непевними, бо цей закон зміни *е > о*, мовляв, міг бути порушений аналогічними впливами.

Останні досліді М. Наконечного (До вивчення процесу, 131) показали, що зміна *е > о* після шиплячих поширена була в усіх східнослов'янських мовах (чи діалектах), а не лише в українській мові, як це досі твердили вчені. Але спочатку зміна *е > о* мала місце тільки після споконвічно м'яких приголосних (*ж, ш, ч, дж, џ*). Далі почалась говіркова диференціація: в говорах-предках російської і білоруської мов, де розвинулась повна м'якість усіх приголосних перед *е(и)*, склались умови для лямбізації *е* в усіх м'яких складах (*вѣсла, сѣла* та ін.).

В південноруських говорах (предках суч. української мови) збереглась давня "півм'яка" вимова приголосних перед *e(u)*, пізніше ставши цілком твердою (*вѣсла, сѣла, нѣбо*), і тому не було ґрунту для поширення процесу зміни *e > o* поза позиції лише споконвічно м'яких приголосних.

Як бачимо, явище зміни *e > o* після шиплячих в українській мові М. Наконечний зв'язує з іншими фонетичними процесами – цілковитою пал'яталізацією російських і білоруських приголосних та диспал'яталізацією українських приголосних. Але всі ці процеси сягають далі вглиб за XIV ст., і тому зміна *e > o* в українській мові є давньою її ознакою, засвідченою ще в давніх пам'ятках.

6. Така риса, спільна й для білоруської мови, як рефлексія *trѣt, tlѣt, trѣt* в *trut, tlyt* (укр. *кривавий, дрижати*, діял. *яблуко*), засвідчена вже в пам'ятках XIII ст., правда, тільки поодинокими випадками. Напр.: *яблыко* (<*яблыко*) в "Житті Сави Освящ. XIII ст.", *скръжеть* (<*скръжѣтъ*) в "Луцьк. ев. XIV ст."

Ця форма збереглась і в сучасних українських діалектах: *слиза, яблуко* та ін. А літературне *яблуко* виникло, як думає Булаховський, внаслідок зміни *o > y* в закритому ненаголошеному складі. Порів. білорус.: *яблыня, яблына*, а звідси: *яблыко*.

7. Друга спільна риса для української і білоруської мов – це зміна *y > e* і навпаки. Це явище вже засвідчене в найдавніших пам'ятках. Напр.: *вьгодити* (Зб. 1073), *благовьодны* (Сл. Гр. Бог. XI ст.) та ін. Такі приклади О. Соболевський наводить з гал.-вол. пам'яток як досить часті. А в західноруських (білорус.) він зазначає лише окремі випадки з останньої чверті XIII ст.: *е стьбе* (Смол. гр. 1284), *вдобѣ* (зам. *удобѣ*) (Псалт. 1296), *во отьця, в отьця* (зам. *у отьця*) (Полоцька грам. 1300).

Та все ж, як каже Булаховський (Питання, 60-61), "навіть підходячи до справи з певною обережністю, слід з великою імовірністю враховувати зміну *y > e* і зворотну як одну з ознак виявлення в пам'ятках з XIII ст. південноруської фонетики".

8. Ствердіння *ř*, характеристичне для багатьохсучасних українських говорів і для білоруської мови взагалі, не досить чітко виступає в давніх пам'ятках, бо ці пам'ятки, як твердить Булаховський (Там же, 61), "лише копіюють свої південно-слов'янські оригінали". Див. Шахматов в "Росзн. славу". II, 166. Хоч Булаховський схильний прийняти факти в Зб. 1073 і 1076 рр. (всупереч Шахматову): *твора, сътвороу; бороуться*, а також: *приобрацеть* (зам. *приобръцеть*) в Арх. св. та *грядуща* (зам. *грядуща*) у Виголексинському збірнику.

9. Твердість приголосних перед *e, u*. "Така типова риса української мови, — пише Л. Булаховський (Питання, 162), — як відсутність пом'якшення приголосних перед *e*, риса, що виразно відрізняє українську мову в цілому від найближчих споріднених з нею — російської і білоруської та сусідньої польської, виникла, як є серйозні підстави гадати, вже в давнині, точну хронологію якої навряд чи можна напевно встановити". Про давність цієї риси свідчить, на його думку, сама повнота охоплення нею всіх українських говорів.

Хоч пам'ятки не дають "цілком безперечного" пояснення, вказуючи, правда, на досить ранні джерела, ще з XI ст. Напр. Арх. св. 1092 р. досить послідовно розрізняє старі (етимологічні) *le, ne* і *le, ne* з колишніх (етимологічних) *lj, nj*: *възлеже, съплетьше, имене, небо, але: и(лаго)леть, присмлетъ, възлюбленый, с нею, к нему* 85).

Це ствердив і Н. Дурново (Очерки, 147–150), зазначаючи, що ця особливість може бути властивістю південноруських пам'яток і таких, як, напр., Єфр. Кормча початку XII ст. або Типогр. устав XI–XII ст., що становлять списки з південноруських оригіналів. Але, на думку Булаховського, ця здогадка Дурново "не базується на досить надійних підставах", пояснюючи тим, що "на південноруському ґрунті" існувала ніби вимова з м'якими приголосними перед *e*: *иде, крѣве* (в першому почеркові Арх. св.), *будеть* (в Гал. св. 1144), *възлезе, знаменіе* (в Добр. св. 1164) тощо (Булаховський, Питання, 64).

Польський лінгвіст Т. Лер-Славінський (Stosunki) явще

ствердіння приголосних перед *e*, *u* датує XIII ст. З ним погоджується й М. Наконечний (До вивчення процесу, 136).

10. Рефлексія прасл. *zdj*, *zēj* як *жч*. Напр., в Гал. єв. 1144: *дъжць*, *рожцьє*; в Христ. ап. XII ст.: *дъжць*, *рожцья*; в Жит. Сав. Освяш. XIII ст.: *дъжча*, *иженуть*. Ця риса, на думку Ягіча (Четыре критикопалеогр. статьи, 85), становить "безсумнівну рису південноруського походження".

11. Випадання *z* перед *н*. Л. Булаховський погоджується з Ґ. Колессою (Arch. f. sl. Phil. 223), який в Жит. Сав. Осв. XIII ст. такі випадки вважає українською рисою: *розньєася*. Цю особливість Булаховський датує XIII ст.

12. Крім зазначених рис, що їх подає Булаховський, можемо додати ще такі:

1) наближення ненаголошеного *e* до *u*: *израилеи* (Зб. 1073), *учитиля* (Зб. 1076);

2) наближення ненаголошеного *o* до *y*: *которивую* (зам. *коривою*) (Зб. 1076); 0. Соболевський (Очерки, 95) частий перехід *o > y* констатує особливо з XII-XIII ст.: *комъруеть* (Тип. єв. ч. 6); 86)

3) повноголосся як особливість української мови: *черепліа*, *є полонь* (Зб. 1073), *норовь*, *морокъ* (Зб. 1076), *шоломъ* (Гал.-Вол. літ. XIII ст.), *володаръ*, *Володимиръ* (Пов. вр. літ. 174, 176); 87)

4) розвиток нових голосних: *илжа* (зам. *лжа*), *илъати* (*не въсхотъ илъати всякая илжа* Зб. 1076);

5) звук *ѣ*, що з'явився вперше в перекладах з грецької мови, передавався згідно з українською мовною системою як *х*: *нехталимля* (Гал. єв. 1266-1301) (Грунський і Ковалів, Нариси, 25, 75, 86).

В морфології:

1. Л. Булаховський (Питання, 67) твердить, що "іменникова відміна сучасної української мови ближча до староруської, ніж російська", тобто що українська відміна консервативніша, ніж російська. Найбільш поширеною рисою Булаховський вважає закінчення давального відмінку ім. Чол. роду однини *-ови*

(-*еви*, -*єви*). Зокрема ця форма поширена (переважно у власних назвах) в Слові о полку Ігоревім.

Л. Коломієць (З історії, 216) пише: "Наявність безперервного вживання закінчення -*оєі* в українських говорах дозволяє нам твердити, що закінчення давального однини -*оєі* є однією з найдавніших характерних особливостей української мови".

2. Також характерною є форма кличного відмінку чол. роду. Напр., в Слові о полку Ігоревім: *Игору*, *Словутитю*, *соловию*, *Донче* та ін.

Це давня форма, яка стала втрачатися на території російської і білоруської мов. Але ця форма збереглась в українській мові, рідше - в білоруській (Безпалько та ін. Іст. гр. 216). С. Обнорський (Очерки, 44) відзначив дуже часте вживання форми кличного відмінку у Володимира Мономаха, з одним лише випадком форми називного відмінку.

3. Рефлекс колишнього *ъ* в родовому *іа*-основ: *землі*, *душі* та ін. (<*земль*, *душъ*) зберегла саме українська мова, а не російська.

4. Закінчення -*у* в родовому однини іменників чол. роду, як особлива риса української мови, засвідчене вже в ранніх пам'ятках XI ст.: *от льну* (Зб. 1073), *солоду*, *гороху* (Руська Правда за сп. 1282 р.).

5. Заміна форми називного формою знахідного в іменниках чол. роду. Ще О. Соболевський (Лекции, 190) писав: "Малорусское наречие утратило давние формы именительного множ. числа основ на -о с предыдущим мягким согласным и заменяет их древними формами винит. падежа: *коні* (ъ < ѣ) со значением и именит. и винит падежей". В російській і білоруській мовах давні форми називного відмінку множини *о*-основ збереглись і навіть вплинули на знахідний (Соболевский, Лекции, 196). Наприклад: *съзъвав князи и люди* (Mkl. Sgr. III, 258), *идтъмъ въ ближняя въси и гради* (Милят. св. 1215). А.Кримський твердить, що ця зміна почалась в південноруській групі ще в XI столітті (Зб. 1073) (Грунський і Ковалів, Нариси, 113-114).

6. Існування форм називного множини на -*оєє* засвідчене з

XI ст.: *сьмове* (Остр. єв., Зб. 1076, Юр'їв. єв. 1119, Гал. єв. 1144, Новг. Мін. 1095-97), *медове* (Сказ. о Бор. и Гл.). Так само й пізніше: *домове* (Жит. Ниф. 1219), *с(м)нове* (Парам. 1271, Руська Правда 1282) та ін. (Кузнецов, Очерк, 59).

7. Сучасні українські форми двоїни на *и* та *і* (*два воєки, два коні*) не відповідають давнім формам на *-а, -я* (*два волка, два коня*). Ці з українськими рисами форми зустрічаємо і в пам'ятках: *наповниє три вози брашна* (Жит. Феод. XII ст.

Так само сучасну українську форму орудного двоїни знаходимо ще в Зб. 1073: *очима слышимъ*. Суч.: *очима, дверима*.

8. В давніх пам'ятках засвідчена форма *тобъ, собъ*, саме в пам'ятках південноруського походження (Зб. 1073, Арх. єв. 1092, Мінеї 1095 і 1097 рр.). Цю форму стверджено і в Жит. Сав. Освящ. XIII ст., яку О. Колесса (Arch. f. sl. Phil. XVIII, 1896, стор. 227) вважає південноруською морфологічною ознакою, з чим згоджується й Л. Булаховський. Хоч існує інший погляд (Б. Ляпунов, С. Обнорський), що форма *тобъ, собъ* нібито спільноруська, а форма *тебъ, себъ* - книжна, ст.-слов'янська. Але Булаховський (Питання, 68-69) підкреслює знаменний факт, що форма *тобъ, собъ* саме припадає на пам'ятки південноруського походження.

9. Одна з давніх українських рис - це закінчення *-ти* (зам. *ть*) в інфінітиві. О. Соболевський (Лекції, 138) не надавав цьому значення, і Булаховський не вважає слушною таку байдужість Соболевського. Мовляв, якщо "цю особливість дуже полюбляла" гал.-вол. говірка, відбита в Добр. єв. 1164, то наявність її в Зб. 1073 р. зупиняє на собі увагу. У Володимира Мономаха завжди *-ти*, як ствердив С. Обнорський (Очерки, 50).

10. Великого значення надає Булаховський закінченню *-тъ* в третій особі імперфектів, вважаючи це явище виразною рисою староруської мови. Напр., в Гал. єв. 1283: *нарицахоуть, прѣщахоуть* та ін. Таке закінчення, як: *-шетъ, -хуть* панує і в Слові о полку Ігоревім, як це відзначив ще П. Лавровський (О языке северных русских летописей, 89), вважаючи цю рису в

основному південню. Л. Булаховський вважає її діалектною, бо її немає в грамотах і договорах. За свідченням давніх пам'яток, Булаховський стверджує, що староруська мова знала тільки *-тъ*, як і сучасна українська мова. Російське *-т*, на його думку, становить пізніше явище (Питання, 71-74, 135).

Так само й стягнені форми дієслів (без *-тъ*, *-ть*). Історики мови вважають стягнену форму дуже давньою, можливо, вона сягає праслов'янської доби. Про її давність свідчать пам'ятки: *напише* (Остр. єв. 1056-57), *поможє* (Пов. ер. л. 14), *нарицає, буває* (Зб. 1073), *приходи* (Добр. єв. 1164). Порів. діалектне: *приходи, роби* - східне Поділля (Безпалько та ін. Іст. гр. 328; Москаленко, Питання, 87).

11. Форми наказового способу, що дали сучасні рефлексії на *-ім, -іть*, засвідчені в південноруських пам'ятках з XII-XIII століття: *не хвалѣтєся* (Хр. ап. XII-XIII), *ропѣчѣтє, сєяжѣтє* (Добр. єв. 1164), *просѣтє* (Гал. єв. 1283) (Москаленко, Питання, 88).

12. Досі панувала думка, що форми імперфекта в давніх східнослов'янських пам'ятках - суто книжні, тобто церковнослов'янські. Але Л. Булаховський, зважаючи на поширення в східних пам'ятках форми аориста, заперечує штучність імперфекта, вважаючи його органічним.

Давні східнослов'янські пам'ятки, супроти старослов'янських, як правило, знають стягнені форми імперфектів (Дурново, Очерк, § 496). Це дає підставу Булаховському твердити, що ці форми дуже давні, що їх "підтримав мовний ужиток попереднього часу".

А. Москаленко (Питання, 80-87) в згаданій статті дуже докладно перелічує риси української мови, що їх відбивають давні пам'ятки. Ідучи іноді за Булаховським, він розкриває правдиву картину історії української мови, не раз переходячи межі "обережності", на яких стояв Л. Булаховський.

А. Москаленко докладно спиняється на пам'ятках XI-XIII століть, які послужили йому джерелом виявлення рис української мови. Таким чином він вишукав багато більше рис українсь-

кої мови, ніж їх міг знайти Л. Булаховський. Більше того, А. Москаленко ствердив ще раз українськість цих пам'яток і далі зайвий раз підкреслив неможливість їх класти в основу історичних джерел російської мови.

Подамо перелік усіх цих пам'яток: Остр. єв., Зб. 1076, Арх. єв. 1092, Гал. єв. 1144, Добр. єв. 1164, Гал. єв. 1266-1301, Сл. Гр. Бог. XII ст., Жит. Феод. Печ. XII-XIII ст., Євсевієва єв. 1283, Жит. Сав. Освящ. XIII ст., Гал.-Вол. літопис XIII ст.

В кожній з цих пам'яток перелічені риси української мови, про які ми ще не згадували, як:

- 1) м'яке *ц*: *лиця, срьдця, пятъниця* (Остр. єв.);
- 2) префікс *су-*: *сусьдъхъ* (Зб. 1076);
- 3) сполучення *ѡе, ѡю* (зам. *ие, ию*): *пъемъ, оубъють, съ-мъртъю* (Арх. єв. 1092);
- 4) зміна етимолог. *о > а*: *багато, обагашена* (Сл. Гр. Бог. XII ст.);
- 5) зміна *а > о*: *олтарь, опракос, Ондрти, Олександръ* (Гал.-Вол. літ. XIII ст.);
- 6) постійне вживання *хр* (зам. *кр*): *хръстить, хръщъшь* Гал. єв. 1144) 88).

В синтаксі:

Про особливість синтакси в староруських пам'ятках, як близьку до сучасної української мови, виразно говорить критика Кримським Соболевського (Древнерусский говор, 320): "...зная очень твердо как современный, так и старый малорусский язык, а в частности речь моей родной Киевщины, я решительно заявляю г. Соболевскому в этом органе Акад. Наук..., что г. Соболевский не в состоянии будет указать во всей Начальной и Киевской летописи ни одного синтаксического оборота, который был бы специально великорусским и отсутствовал бы или в современной, или в старинной малорусской речи" (Крымский, Древнекиевский говор, 24-25).

Це стверджує й Л. Булаховський (Питання, 78). До рис української синтакси, які нагадують староруську мову, Булахов-

ський залічує конструкції з двоїною (в іменників), конструкції з присвійним прикметником (*Федорова хата*) тощо.

Л. Булаховський вказує на виразну близькість української синтакси грамот XIV ст. до синтакси літописів ранньої доби (порядок слів, характер узгодження, місце кількох називних підметів тощо). Цю особливість стверджує й В. Борковський (Изв. Академии наук СССР, Отдел. литературы и языка, IX, выпуск 5, 1950, стор. 375), зазначаючи, що безособові конструкції в українських грамотах цілком адекватні таким конструкціям в староруських грамотах. Він робить загальний висновок, що українські грамоти XIV і XV ст. зберігали визначену традицію Київської Русі, тобто ще до татарської навали.

С. Обнорський (Очерки, 54) знайшов один випадок у мові Володимира Мономаха, де з'єднуються з допомогою сполучника *и* два зворотні дієслова, з яких лише перший має частку *-ся*: *"оже бо язъ от рати и от зєтри и от воды от коня спадаєся то никто же вас(ъ) не можетъ вредитися и оубити понеже не будет(ъ) от бога повелѣно"*. Цей випадок має собі паралель, яку наводить Є. Тимченко в замітці "Одна діалектна особливість морфеми *ся*" (Мовознавство, VI, 1948, стор. 74-75) з південно-захід. говірок: "Прийдеться розстати з тим, кого кохаю", "Умиватися вмиває, але рідко коли", "Оженю ся, моя мати, оженю, оженю" та ін. А. Москаленко (Питання, 87) наводить з Гал.-Вол. л. XIII ст. приклад вживання безособових речень на *-но, -то*, як і в сучасній українській мові: *"люди што поимано избито, бысть ранено мужь"*.

В лексиці:

Першою спробою з'ясувати, якою мірою українська лексика відбита в староруському письменстві, є праця Ф. П. Філіна "Лексика русского литературного языка древнейшей эпохи (по материалам летописей)". Аналізу цієї праці подає Л. Булаховський у названій уже праці "Питання походження української мови".

В праці Філіна Булаховський знайшов такі слова, які мають близький зв'язок з українською мовою (іноді з білоруською

мовою), але не засвідчені (або слабо засвідчені) на території сучасних великоруських говорів. Напр.: *болонье* (укр. *болоння, оболоння*), *веревь* (укр. *веревечка*), *дертиця* (*драмиця*), *уриш* (Повч. Володимира Мономаха), *костерь* (міра дров), *кришця*, *лпокъ* (рід квітки) (суч. укр. *ліпок* - рослина з родини Rubiaceae), *пуца* (укр. *пуца - ліс*), *рнь* (укр. *рінь* - грубий пісок), *евверица* (укр. *еввірка*), *головникъ* (зах.-укр. *головник "злочинник"*), *лькъ, лобкъ* (існує тільки в українській і білоруській мовах) та ін.

Л. Вулаховський робить висновок, який суперечить Соболевському, нібито староруські слова Початкового і Київського літописів близькі до великоруського словника. Вулаховський каже, що сучасна українська лексика в основному "є спадщина південних староруських народних говірок". З другого боку, не погоджується і з думкою А. Кримського (Древнекиев.говор, 25), який твердить, що "г. Соболевский мог выудить в летописи только три якобы великорусских слова, и те при проверке оказались сугубо малорусскими". А. Кримський пише далі: "Я же, малорос, наоборот, поражаюсь замечательной совокупной близостью старокиевской речи северной средней Киевщины. Множество предметов и понятий в нынешней северной и средней Киевщине ХХ века до сих пор сохранили огромной массой то же свое старинное название, какое они имели в киевской летописи XI-XIII века".

У відповідь на це Л. Вулаховський (Питання, 83-104) каже: "В цілому зв'язок із староруською давниною в лексичі української мови відносно обмежений, і на це були свої історичні причини". Однак, Вулаховський визнає "чимало фактів на користь того, що сучасна українська лексика зовсім не чужа староруській, хоч і зазнала численних нашарувань".

Лексика безперечно сягає давніх часів, і "є всі підстави гадати, як пише Вулаховський, що говори східнослов'янського типу, які лягли в основу того цілого, що з нього створилася кінець-кінцем сучасна українська мова, вже в XII-XIII ст. мали з лексичного боку певні специфічні особливості проти інших східнослов'янських" (Там же, 150-151).

Л. Булаховський пише далі: "Умови історично дуже бурхливого національного життя спричинились до того, що в цілому сучасна українська лексика відійшла від старовинної слов'янської, відбитої в пам'ятках Київської Русі, трохи більше, ніж діалектна великоруська. Подруге, — каже він, — на українському мовному ґрунті збережено певну кількість лексичних архаїзмів, що їх слід визнати зрямою спадщиною Київської Русі, в тих або тих елементах утраченою в двох інших близько споріднених мовах" (Там же, 216).

А. Генсьорський, досліджуючи лексику Гал.-Вол. літопису XIII ст., помітив дві його редакції: 1) від 1201 до 1260 р. і 2) від 1261 до 1289 р. Якраз мова другої редакції має в своєму складі панівною тільки руську (українську) лексику⁹⁹). Це дуже важливі відомості для нашої теми.

А. Москаленко також указує на деякі імовірні лексичні особливості давніх південноруських діалектів, характерні для сучасної української мови. Він подає короткий огляд праць з цього питання (з відповідними фактами).

Першу спробу подати такі слова зробив, на думку А. Москаленка, М. Максимович (Собр. соч., т. III, К. 1880). Він подає такі слова: *бережистий*, *очевисто*, *коли* (присл.); сполучники *абы*, *чи*; *ѡтра*, *ѡнина*; *рушають*, *криниця*, *ухроп* (гаряча вода), *воръ* (тин з жердини), *розно* (рівно), *орудье* (діло, справа, порів. суч.: *орудувати*), *кожух*, *сѡта* та ін.

А. Кримський (Древнекиевский говор, 1907 р.), крім того, за українізмами давнього київського говору визнавав такі слова з початкового Київського літопису: *старшѡщина* (в значенні "старшина" і "старшина"), *зоря*, *котька* (кішка), *присѡпа* (призба), *гьлькъ* (глек), *ухропъ* (окріп), *хьртъ*, *голубьникъ*, *лови*, *ѡтверица*, *господаръ*, *меченоша*, *топоръ* (зброя), *павороза* (поворозка), *трѡска*, *рѡнь* (обмилина), *гати* (гатка), *лыскаръ* (рискаль), *паробькъ*, *кожухъ*, *сѡта*, *ѡлна* (вовна), *невѡгласъ*, *пригрѡща* (пригорща), *жалощи*, *льпокъ*, *кохати* та ін.

І. Свенціцький (Нариси, 1922 р.) подає такі слова з пам'яток XI-XIII ст., що ввійшли з живої мови: *воропъ* (наступ, бій),

гостина, заморозъ, молвити, одрины (загорода), рѣнь, сумний, теперво, скрѣпище (дротик), хоругвоь (прапор), доловъ (долом, низом), попередили, поперек, въхоръ, миловати (любити), карити (плакати), зажитья (хутори), мѣстичи (мешканці міста) та ін.

І. Срезневський подає слова, які, на думку Москаленка, також можна залічити до "південноруських": *багъно, брідость, лихый, брідъкий, вабити, вапъно, въсхопитися, гадати, глумитися, година, гримати, грудьнь (листопад), дебелый, дрочитися, жадати, заспа (крупа), користь, листопадъ, лупина, лъкованіе, лъковати (лікування, лікувати), любы, лютый, молодъ, непотрѣбный, нестаткъ, нетягъ (лінивий), нещадъно, одолати, орудувати, перепочити, погоничъ, погудити, посварити, просиныйъ (січень), пытати, скрѣня, слота, смърдѣти, стрѣха, стягъ, туга, убрусъ (рушник), ужъ (мотуз), утъха, хъжа, черевикъ, чи, яруга.*

Крім того, маємо ще такі слова: *борошно* (Руська Правда); у Володимира Мономаха: *дивуватися, хоронити, полонъ, перед, перевозъ, голодъ, молодой, сторожъ, без сорома, ворожбытъ, чернецьство, допровадити* та ін. (Обнорский, Очерки, 28, 65, 73, 75, 76). В написі на чарі кн. Володимира Давидовича 1151 року: *осподарь*.

"Повість временних літ" дає такі слова і українські звороти: *година* (198), *шатро* (183), *користь* (161), *супротивника поправъ, насмѣхатися, сжалився* (138), *мя сихъ дней грѣшного допроводи* (153), *да буди межи нами крестъ съ* (178), *жити братья въкупъ* (163). Також конструкції з прийменниками *на, по* в знахідному відмінку: *идохъ на половци* (161), *на ту весну... совокуплятъся* (159), *и посла в манастыръ по Феодосья и по братью* (128), *Я послуша его Святополкъ и посла по Василька* (172), *посла по Святополка* (143).

А. Кримський (Филология, 110. Примітка) зазначає, що взагалі лексичний матеріал Київського літопису відзначається разучою близькістю до сучасного українського лексичного складу. Між іншим, він висловив надію й переконання, що коли ви-

йде в світ історичний словник української мови, то "близькість української мови до південноруської не буде ні в кому викликати ні найменшого сумніву".

З поданого списку багато слів збереглося і в сучасній українській мові (*рушник, криниця, зоря, голубник, господар, гать, тріска, сумний, любий, віхоть, насміхатися, вкупі, користь, шатро, сором, ворожит* та ін.), в діалектах (*ліпок, долов, теперво, головник, костер, убрус* та ін.), а деякі зовсім не вживаються (*воропъ, одрини, скъпище, карити* та ін.) (Москаленко, Питання, 88-90).

3. Риси білоруської мови

Білоруська територіяльна єдність, як твердить Т. Ломтев (Грамматика, 18), зберігалася протягом всього багатотисячолітнього життя білоруського народу. На білоруських землях утворилися свої окремі князівства ще в епоху Київської Русі. Політична єдність білоруських земель зберігалася в епоху Великого Князівства Литовського, польської Речі Посполитої та Російської імперії. Нині білоруську мову можна чути на території таких областей: Вітебської, Могилівської, Мінської, Гомельської, Поліської, Пінської, Берестської, Гродненської, Молодечненської і Полоцької. На всій цій території чути спокійні риси білоруської мови, як: дзекання, цекання, акання та ін.

1. Особливості білоруської мови засвідчені в пам'ятках з XIII ст. Напр., в Смол. гр. 1229 року поява глухих *ъ, ь* на місці голосних *о, е* і навпаки: *ьдомъ* (-мо), *будѣте* (3 ос. одн.), *путе* (путь) та ін. (Свенціцький, Смол. гр. 1229, стор. 114-115). Це стверджує й Є. Карський (Белорусь, I, 162-163, 200), наводячи приклади як з раннях (до XIV ст.), так і пізніших пам'яток. Напр.: *быхъмъ, будѣте* (будеть) (Гр. 1229), *тѣваръ* (Гр. 1230), *имаѣте* (3 ос. одн.) та ін.

Про це свідчать і факти з сучасної білоруської мови, подані у Є. Карського (Белорусь, I, 64-65), де глухі позначаються *ь* коротким: *нявѣстыка, хустыка, пастыка* та ін.

Все це наводить на думку І. Свенціцького, що це являє іс-

нувало і в говорах на території кривичів і дреговичів. Свенціцький слушно пише, що "збирання і вивчення залишків колишніх племінних говірок дасть нам змогу створити каркас живої мови населення середніх і східніх Карпат, Подніпров'я, Поприп'яття, Годвиння і Подністров'я, на території літописних білих і чорних хорватів у Карпатах, уличів і тиверців між Дністром і Богом та на території літописних дреговичів і кривичів - давню мову білорусів" (Там же, 121-122).

2. Зміна $y > \dot{y}(e)$. Це явище дуже давнє в білоруській мові. Напр.: *вдобь* (Пс. 1296) (Карский, Белорусы, I, 243).

3. Білоруські пам'ятки з найдавніших часів знають зміну $e > o$ у формах: *жо, шо, чо, цо* і навіть *фо* (через ствердіння ρ). Напр.: *всшому, нашому* (Гр. 1284), *цоловати* (Гр. 1399) (Карский, Там же, 171).

4. В народній білоруській мові здавна зберігається зміна $o > y$ (типу *кфы-*): *крьшыць, крьшка, чернобрыый, дрыжаць* та ін., а також: *яблыко, глыбокий* (Карский, Там же, 149, 152).

5. Звук η вже здавна в білоруських пам'ятках виступає як e : *ныне, намечкому, ехат* (Гр. 1264) та ін. Карський (Белорусы, I, 202) помилково твердить, що цього звука (η) вже не було, коли утворилась білоруська мова, були тільки його рефлекси, тому й приклади він подає тільки з XIV ст., бо вважає, що до XIV ст. була "спільноруська мова".

6. Щодо форми давального відмінку однини *-ови*, то О. Шахматов стверджує її наявність ще в ранніх білоруських пам'ятках. Напр.: *попови, богови* (Смол. гр. 1229), *мастерови* (Смол. гр. 1240).

Для сучасної білоруської мови Т. Ломтев (Грамматика, 16) стверджує такі особливості: 1) дзекання і цекання, тобто вимову δ , τ як *дз, ц*: *дзед, дзеці, маці, цётка*; 2) тверде ρ : *рад, гразь, бяроза, куру* та ін. (порів. рос.: *ряд, грязь, берёза, куру*); 3) твердість губних в кінці слів і перед $\dot{y}$: *сам, голуб, сыт* та ін.

4. Риси російської мови

Російська мова дуже мало зберегла пам'яток з часів Київської Русі, бо пам'ятки переписувалися головню в центрі Київської держави, в Києві. А що досі збереглося дуже мало пам'яток в оригіналі, а лише в списках, які писалися на різних територіях цієї держави, то й м за пам'яток просякнута мовними елементами різних територій. Напр., Арх. св., Мінеї 1096, 1097 нібито є українськими пам'ятками, але в них є також елементи й російської мови. Але російські вчені, ґрунтуючись на територіяльному принципі, без огляду на те, яка мова лежить в основі цих пам'яток, часто залічують їх до списку російських пам'яток. Навіть Слово о полку Ігоревім, як суто українська пам'ятка, на підставі деяких рис, що потрапили в пам'ятку на території пізнішого її переписувача, навіть така українська пам'ятка залічується до списку російських пам'яток.

Отже, коли ми шукаємо рис російської мови в таких давніх пам'ятках, де є риси й української мови, то треба конче бути обережним і об'єктивним. Незаперечним є факт, що такі особливості північно-російського говору, як цокання і чокання (нерозрізнення *ц* і *ч*) або зміна *ъ* на *и*, змішування *с-ш*, *ж-з*, звороти з називним відмінком іменників на *-а* при інфінітиві (*взяти гриена*) та ін., цілком природно могли потрапити не тільки в пам'ятки суто російські, переважно грамоти, але й в українські пам'ятки, якщо ці останні переписувалися з південних оригіналів рукою переписувача з північних земель - Новгороду, Пскова тощо.

1. Так, напр., в Новгородських Мінеях 1095, 1096 рр. читаємо: *црево* (зам. *чрево*), *цеть* (зам. *цеть*), *коньць* (зам. *коньць*), *тьрътние* (зам. *тьрътние*). В Новгород. гр.: *и дєсятина и пощина своя вьдати*. В Новгород. літ. за Синодальним сп. XIII ст. знаходимо локалізм "олонесь" в значенні "минулого року". В Руськ. Правді - *олєкъ* "мед нижчої якости". Зви-

чайно, північноросійські особливості трапляються і в Новгород. берестяних грамотах, як: цокання, зміна *ъ* на *и* (*цоло-стисъ, и тоби* та ін.) (Вродская, Цаленчук, История, 22-23).

Як бачимо, зокрема цокання в пам'ятках відбивається, починаючи з XI ст. Це явище зв'язує з давніми говорами Новгородської, Псковської, Смоленсько-Полоцької землі. З пам'яток X ст., що відбивають цокання, збереглися пам'ятки новгородського походження. Смоленсько-Полоцькі пам'ятки відомі лише з XIII ст., а Псковські - навіть з XIV ст. (Орлова, История, 4).

2. Форми на *-а* іменників несереднього роду у множині (*города, леса* та ін.) починають ширитись у пам'ятках з XV ст. (але тільки в російських) (Кузнецов, Ист. гр. 13).

3. Так само дуже ранньою особливістю російської мови вважають збереження *и, к, х* в давальному і місцевому відмінках. Напр., в Новгород. Мінеї 1096: *рабу своему дъмъкъ* (писець приписав: від слова *Дъмъка*) (Кузнецов, Ист. гр. 124).

4. Кличний відмінок від найдавніших часів зберігається в українській і білоруській мовах. В російській мові він давно втрачений. О. Соболевський вбачає існування форми кличного відмінку ще в XII ст., тобто в Новгород. грамоті Варлаама Хутинського 1192: *въдале Варлааме* (Кузнецов, Там же, 122).

5. Двоїна - це давня форма чисел, яка збереглась в українській мові в жін. і серед. роді (*дві сестри, дві весли*). В російській мові, за твердженням О. Шахматова (Истор. морф. 330), двоїна цілком втрачена в жін. і серед. роді (*две сестры, два весла*). Ця втрата, на думку Кузнецова (Ист. гр. 106), відбулась досить пізно.

6. Закінчення *-ови* в давальному відмінку чол. роду - це властивість української мови, як давнє закінчення колишніх *у-основ (сьмови)*. Існування цієї форми в Новгородських і Суздальських літописах та в Двинських актах пояснювалось впливом південноруського письма. Але О. Шахматов заперечив цей погляд, вважаючи цю форму властивістю й російської мови, як явище дуже раннє. Проте для російської мови Шахматов ствер-

Джує це закінчення тільки в іменниках, що означають живе поняття. В іменниках з неживим поняттям трапляються тільки поодинокі випадки, за винятком української мови, де *-ови* дуже поширене. Напр.: *Лихнєве* (зам. *Лихнєви*) (Дух. Новг. 1270), *иванови* (Новг. гр. 1265), *о(т)ц(е)ви* (Новг. I-й літ.), *Давидиви*, *б(ого)ви* (Там же).

Шахматов ствердив факт, що закінчення *-ови* з неживим поняттям "в пам'ятниках не южнорусских почти неизвестно". Лише в Різкій гр. 1300: *монастырєви, к мостовѣи*. В сучасній російській мові ця форма втрачена (Шахматов, Там же, 257).

7. Форма множини іменників на *-ове* в російській мові зникла, хоч у давніх пам'ятках ця форма трапляється: *поп(о)ев* (Новг. I літ.), *ляхове* (Там же) та ін. Це явище Шахматов (Там же, 261) пояснює впливом південноруського письма⁹⁰.

8. Нарешті, кілька слів про форми *тобѣ, собѣ*. Н. Дурново (Очерки, 258) на підставі дослідження Арх. єв. 1092 р. прийшов до висновку, що "живими древнерусскими формами являются лишь *тобѣ, собѣ*". Такого ж погляду був і В. Лялунов (Памяти Шахматова, 72) та С. Обнорський (Очерки, 100).

Це ствердив пізніше П. Кузнецов (Ист. гр. 128), вважаючи основними російські форми *тебе, себе*, які виникли пізніше з *тобѣ, собѣ*. Ці останні поширені в українській (*тобі, собі*) і в білоруській (*табе, сабе*) мовах.

5. Загальні висновки

В кінці можемо ствердити словами Л. Булаховського (Питання, 104), що "окремі фонетичні, почасти морфологічні (синтаксичні П. К.) і лексичні особливості з достатньою виразністю виявляються вже в староруських пам'ятках XII ст. (і раніше П. К.), і, звичайно, в живих староруських говорах могли, за всіма імовірними припущеннями, існувати і раніше". Дуже слушна думка, яку висловив і А. Москаленко, бо такі справді те, що засвідчене в пам'ятці, напевне могло існувати й раніше, за багато років перед тим.

Цілком слушним треба визнати й твердження Л. Булаховсько-

го, що "сукупність даних і найбільш правдоподібне їх пояснення веде скоріше до висновку, що київські пам'ятки домонгольського походження належать руці писарів, рідною мовою яких була староруська мова (розуміється, літературна) з південними діалектними рисами" (Питання, 216-217).

А найбільш авторитетними київськими пам'ятками А. Кримський (Филологія, 177) вважає "исключительно Святославовы сборники 1073 и 1076 года, и в них...не только нет ничего анти-малорусского (українського П. К.), но, напротив, в них достаточно ясно отразилась сквозь церковно-славянскую кору речь малорусских предков, мыслимая в XI веке".

Цю думку підтвердив словами Шахматова (Beiträge, VII) і Л. Булаховський (Питання, 125): "Вважаємо, отже, що свідчення Святославового збірника 1073 р. в давньому відношенні говорить про зв'язок його з тією ж мовною стихією, що й пізніші за нього галицько-волинські пам'ятки".

З цього всього можна зробити висновок, що давні східнослов'янські пам'ятки періоду Київської Русі з цілком достатньою певністю свідчать, що джерел для історії трьох східнослов'янських мов - української, білоруської і російської - треба шукати не в XIV ст., а далеко глибше, з самого початку появи писемности, і з цих джерел починати історію цих мов.

ІНШОМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В ДАВНІХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ

1. Вступні відомості

Картина східних слов'ян за доби Київської Русі була б не повна, коли б ми не згадали про іншомовні елементи, які потрапили в тодішню літературну мову (а це значить, що вони, ці елементи, були і в живій мові) від інших народів. Цими елементами головним чином є лексика, яка потрапляла в літературну мову з новими поняттями, для яких не було відповідних слів у власному лексичному фонді.

Запозичені слова, як свідки ранніх історичних і доісторичних зв'язків східнослов'янських племен з іншими народами, мають особливе значення для історії побуту, релігії, моральних понять, промислового і політичного ладу тієї епохи, від якої, крім слів, можливо, дуже мало збереглося інших даних (Буслаєв, Иностранные слова, 541).

Шляхи запозичень бувають різноманітні. Найчастіше іншомовні елементи проходять двома шляхами: усним і писемним. Вільше слів потрапило на східнослов'янські землі навіть першим шляхом. Це були оті скандинавізми, тюркізми тощо, зв'язані переважно з побутом. При усних запозиченнях, як зазначає Булаховський (Ист. ком. 31), слова з чужої мови безпосередньо потрапляли в мову східних слов'ян, які перебували в життєвому контакті. Ці запозичення на східнослов'янській землі потрапляли від найдавніших часів, ще з доісторичних часів, шляхом торговельних зносин, колонізації, завоювань тощо.

Зокрема велику роль відогравала торгівля, як дуже давній спосіб взаємин між людьми. М. Грушевський накреслює ще з передслов'янського розселення три торговельні шляхи: південний, східний і західний. Південний шлях, що виходив з фінікійських, карійських, грецьких чорноморських факторій, був, на думку Грушевського, найважливішим з культурного погляду.

В чорноморських степах цей шлях перехрещувався з східнім шляхом, де посередниками в торгівлі були іранські племена, про що свідчить поява таких слів, як: *курка, топір, чобіт...*

Із заходу йшли культурні впливи насамперед з країн середнього Дунаю і центральної Європи (кельти, римляни, германці). Велике значення мають слов'янсько-германські відносини, бо германці були посередниками в передаванні на схід і північ здобутків культури (Грушевський, *Іст. України-Руси*, I, 269-273). Грушевський говорить про торговельні шляхи ще *з*-перед розселення слов'ян, тобто в праслов'янський період. Але разом з тим він стверджує також ці три шляхи й для історичних часів, коли слов'янські племена жили вже окремим історичним життям. Історики вказують на те, що Київська Русь уже в X ст. провадила торгівлю з Заходом ⁹¹). В X-XI ст. особливо тісні торговельні зв'язки були між Києвом і Німеччиною (згадка Рафелштеренського устava 903 р.), а головним торговельним центром був Регенсбург.

Ми ствердили, що зовнішня торгівля була одним із найбільших шляхів усних запозичень. Але іншомовні слова і поняття великою мірою потрапляли в мову східніх слов'ян через письменність, особливо через церковну письменність (Корш, *Рец. на Зеленіна*, 23). Ці запозичення залишались переважно в мові інтелігенції, а потім переходили в мову широких мас народу, підпадаючись змінам т. зв. народної етимології (Огиенко, *Иностранные элементы*, 12-13). Через письменність дуже багато потрапило грецизмів, що ввійшли в лексику принесеної на східньослов'янські землі старослов'янської мови. (Булаховский, *Ист. ком.* 31).

Треба відрізнати іншомовні слова від запозичень. В давніх перекладах церковних книг зустрічаються грецькі слова, переписані слов'янськими літерами. Такі слова в живу мову не проникали. Але коли слово з чужої мови проникало в рідну літературну мову, та ще й з відповідним граматичним пристосуванням, а далі - в живу мову, тоді таке слово можна назвати запозиченим словом книжного походження (*Нар. енциклоп.* 193).

Велику роль відігравали в збагаченні запозичень сусідні народи східних слов'ян. Величезні культурні впливи з боку сусідів безперечно великою мірою сприяли численним запозиченням з різних сфер культурного життя. Східньослов'янську територію оточували: Візантія, народи Кавказу і Сходу, Західня Європа, Скандинавія. Перські тканини, арабське срібло, китайські матерії, сирійські вироби, єгипетський посуд, візантійська парча, франкські мечі тощо йшли на територію східнього слов'янства і служили не тільки предметами вжитку, але й зразками для мистецької творчості майстрів (Греков, Киев. Русь, 290).

Історик В. А. Пархоменко (Русь, 131), згідно з літописними відомостями, ділить східньослов'янські племена епохи IX століття на три групи. Першу групу становлять найближчі до болгар і культурні сусіди Візантії та її колоній - уличі та їх північні сусіди деревляни. Другу групу становлять новгородсько-ладозькі слов'яни з кривичами, сусіди скандинавів і фінів. Третю групу становлять поляни, сіверяни і в'ятичі, зв'язані з хозарами і Сходом. Цю групу Пархоменко називає "Руссю" у власному розумінні. Інші племена, відомі з літопису, мабуть, примикали до кожної з цих груп.

Цей поділ східних слов'ян на три племінні групи знаходить своє відображення в різних культурних впливах, в заняттях, у мові. Про новгородців літопис говорить, що вони "обваряжились". Найбільш культурною була германська група, яка жила в сусідстві з грецькими колоніями.

Факт існування трьох головних племінних груп на давній східньослов'янській території вказує на три різні культурно-історичні чинники, які впливали на хід історії Київської Русі в перші часи її існування: візантійський, хозарсько-східній і нормансько-фінівський.

Найближчими сусідами східньослов'янських племен на півночі були племена не слов'янського походження - фінівські (або угрофінівські), які стикалися з слов'янами на північному сході і на східньому кордоні. Вплив фінів на слов'ян не підлягає

сумніву, хоч точно ще не визначений цей вплив. Дослідники вважають, що давня усна творчість фінська мала значний вплив на творчість східних слов'ян уже з найдавніших часів.

На півдні, починаючи приблизно з Орла і Курська і далі до Озівського і Чорного морів, жили предки теперішніх осетин - іранці (скити). Історія їх не знає, але залишки культури ще тривали в період перед появою писемності. Їх впливом пояснюється наявність у мові східних слов'ян лексичних елементів іранського походження (Ковалів, Лексичний фонд, I, стор. XVII-XX).

Пізніше ця територія була зайнята тюркськими племенами, з якими східні слов'яни довгий час провадили боротьбу. В X-XI ст. ця боротьба ще більше підсилюється, а разом з тим підсилюється їх взаємний вплив. А крім того, з Закавказзя, Середньої Азії в південні східнослов'янські степи проникали азійські народності (Греков, Киев. Русь, 424-428).

Південними сусідами були слов'яни, що жили на Балканському півострові, - болгари і серби.

На північно-західній території сусідами були північно-германські племена - скандинави. Культура цих племен у VIII-IX ст. стояла досить високо, але вплив скандинавів на культуру східних слов'ян був невеликий (Сперанский, История, 152).

На заході межувало литовське плем'я, яке жило вздовж Західньої Двини, приблизно на території бувших губерній - Полоцької, Гродненської, Ковельської - аж до Балтійського моря. Там же, на заході, межувало західнослов'янське плем'я - поляки. За поляками йдуть чехи.

Всі сусідні народи з погляду впливу їх на східних слов'ян М. Сперанський (Там же, 159) поділяє на дві групи. Першу з них, на його думку, становлять народи, які жили на північному сході і на сході від східних слов'ян. Ці народи стояли на досить низькому ступені культурного розвитку і тому не мали великого впливу на культуру східних слов'ян. Другу групу становили народи, які жили на захід (також на північний захід і на південний захід) від східних слов'ян. Ці народи стояли на

досить високому культурному рівні і мали значний вплив на східних слов'ян. З другого боку, М. Сперанський вважає безсумнівним вплив народів з азійського Сходу, головним чином арабського халіфата, але більш практично побутовий вплив.

Звідси можемо ствердити, що всі ці більші чи менші культурні впливи сусідніх народів мали своєю наслідком появу численних запозичень, які відбилися в східнослов'янських пам'ятках ранньої доби появи писемності.

Увесь численний лексичний матеріал цього періоду у сфері запозичень зібраний і покласифікований у праці П. Ковалева "Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X-XIV століття" (т. II, запозичення, 1964, стор. 1-307). Там же подано докладний вступ (стор. VII-XXXVII). Хто цікавиться глибше цим питанням, може знайти в цій праці найдокладніші деталі та сфери життя, в яких відбилися ці запозичення. Ми подамо тільки схему розподілу цього матеріалу, що є наслідком наших глибших дослідів.

2. Германські елементи

Германські елементи, засвідчені в давніх пам'ятках X-XIV століть, у своїй переважній більшості сягають дуже давніх часів, про що свідчить наявність тих самих лексем у сучасних слов'янських мовах. Хоч не всі т. зв. германізми мають у на-уці остаточне вирішення: деякі з них є спірними в етимологічній літературі (напр.: *євєрица*, *скоть*, *верблюдъ*, *бачъ* - *но*, *хълмъ*, *блюдо*, *попъ* та ін.).

Ці запозичення відбилися майже в усіх сферах життя:

а) У сфері природи і рослинного та тваринного світу: *берєгъ*, *бртъь*, *хупельъ* "назва сірки", *берлогъ* "ліс", *євѣтъь*, *євѣтъьпъ* "сад, печера", *хмыль*, *лъвъ*, *яря* "ягня", *ярина* "овеча вовна" та ін.

б) У сфері матеріальної культури: *хълвина* "хата", *буда* "плетений намет", *борошно* "мука, мучна їжа", *єкушати* "їсти", *вино*, *виньница* "гуральня", *луда* "плащ", *котель*, *ларь* "скринь-

ка", *ларець*, *скудльница* "глиняний посуд", *колодяє*, *вѣхъть*, *вѣхъть* "жмут соломи, сіна", *яръ* "ярове збіжжя", *вѣскъ*, *тѣ-
няє* "срібна римська монета", *скотъ* "гроші", *скотъница* "ска-
рбница", *купля* "торгівля", *купць*, *мыто*, *мытникъ* "збирач
мита", *лихва* "відсоток", *буса*, *ушкучи* "рід човна" та ін.

в) У сфері духовної культури: *дума* "мисль", *думати*, *думъ-
ныи* "мудрий", *бука*, *азбука*, *худогъ* "мудрий", *худогыи* "мис-
тецький", *църкы* "храм", *църковъ*, *кръсть*, *кръститель*, *искуси-
ти* "випробувати", *искусень* "випробуваний", *постъ* "втримуван-
ня від їжі", *говенно* "піст", *лъсть*, *лъстба*, *лъстивый* та ін.

г) У сфері суспільних відносин: *мъзда*, *мезда* "нагорода за
працю", *жидъ* "жид", *жидовський* та ін.

г) У сфері політичної структури: *княязь*, *княиня*, *царь*,
кесарь, *царь* "володар", *царица*, *царевич*, *король*, *королева*,
ксролевич, *вира* "судова кара", *полкъ*, *вотязь* "воjak", *мечъ*,
мечьникъ "дружинник", *броня* "панцир", *валъ* "засіб оборони";
та ін.

д) У сфері загальноновживаної лексики: *береци*, *берегу*, *бо-
ттыи* "набухати", *варовати* "берегти", *гобино* "достаток", *го-
раздыи* "умілий", *плаха* "поліно", *спорыня* "достаток" та ін.

Взагалі можна ствердити, що із сфери природи маємо невелику кількість слів на означення понять неживої природи, які зв'язані переважно з суходолом, і більше слів з живої природи (рослинний світ, тваринний світ, людина). Із сфери матеріальної культури маємо назви будівель, їжі, одягу та речей домашнього вжитку; окрема група слів вказує на роди занять: хліборобство, промисли, ремесла і торгівля; найбільше запозичень з галузі торгівлі (гроші, товар, одиниці ваги, податки, прибутки, транспорт тощо). У сфері духовної культури слова охоплюють такі галузі: освіту, мистецтво, розваги, релігію, мораль. Із сфери суспільних відносин маємо небагато слів на означення понять родини та диференціації в суспільстві. Небагато дає нам і політична структура (державна влада, суд і воєнна справа), а також і загальноновживана лексика. Все це свідчить про те, що германські впливи на формування ле-

кисичного фонду, засвідченого в давніх пам'ятках, торкнулись у тій чи іншій сфері життя, як наслідок тих давніх зв'язків, які існували в часів слов'янської одности.

3. Грецькі елементи

Ці елементи не викликають нині ніякого сумніву. Вони мають переважно релігійний характер і прийшли на східнослов'янські землі в кінці X ст. в зв'язку з християнізацією східнослов'янських земель та внаслідок ранніх і пізніших впливів візантійської духовної культури. Та все ж вони такі численні в давніх східнослов'янських пам'ятках, що викликали у деяких старих російських учених початку XIX ст. фальшиву уяву, нібито східнослов'янські мови походять з грецького джерела⁹²).

Грецькі елементи відбилися майже в усіх сферах життя:

а) У сфері природи маємо невеличку кількість слів, зв'язаних з суходолом та іншими явищами й категоріями матеріального світу: *акты* "берег моря", *иль* "глина, болото", *лимень* "затока", *аеръ* "повітря, атмосфера", *цри* "теплый край", *планита* "світило небесне", *Аренъ*, *Арисъ* "назва планети Марс", *комета* "буквально волосата зоря", *кринъ* "квітка, лілея", *кедръ*, *уена* "гієна", *пардус* "барс, пантера", *акрида* "саранча", *аспидъ* "змія", *каркинъ* "рак" та ін.

б) У сфері матеріальної культури: *палата* "дім, палац", *палатьникъ* "ключар", *теремъ*, *скииня* "намет", *баня* "лазня" (в рос. пам'ятці 6фр. крм.), *известъ* "вапно", *кутия*, *куття* "боби", *семидалъ* "крупчата мука", *уксюсъ* "оцет", *сикеръ* "хмільний напій", *матозъмъ* "одяг", *порфира* "царський одяг", *хламида* "мантія, плащ", *паталь* (зам. *петаль*) "вінець", *сударъ* "покривало", *оксамитъ* "шовкова тканина", *сандали* "взуття", *дъска* "дошка", *кады* "посуд", *кровать* "ліжко", *пира* "дорожня сумка", *крина* "хлібна міра", *адамантъ* "алмаз", *онихионъ* "дорогий камінь", *литръ* "вага", *галей* "морське судно", *каторга* "рід човна", *корабль*, *корабиць* "човен", *парусъ*, *якоръ* та ін.

в) У сфері духовної культури: *библия*, *епистолия* "послан-

ня, лист", *грамота* "письмо, абетка", *харатья* "пергамен, шкіра для письма", *астрологія* "наука про зорі" *хрѣнограф* "літописець", *хрѣнологія* та ін.

Зокрема у сфері християнської релігії і моралі: *Адомаи* "Господь", *Саваоф* "сила", *Хрѣстось*, *християныи*, *християнинъ*, *християнъ* "християнин", *Параклитъ* "Святий Дух", *апостольство*, *ангелъ*, *архангелъ*, *херовимъ*, *дияволъ*, *демонъ*, *сатана*, *сотона*, *сотоникъ*, *антихристъ*, *скандалъ* "спокуса", *едемъ* "рай", *епитимія* "прокляття", *архимандритъ*, *игуменъ*, *игуменство*, *манастыръ*, *келия*, *келеиникъ*, *елинь* "поганець", *лавра* "великий монастирський храм", *олтарь*, *амбонъ*, *клиросъ*, *трапеза* "престол, жертвник", *литонъ* "плат, в який загортається антиминс", *рипида* "опахало", *катапетазма* "завіса", *икона*, *херономія* "відправа", *литургія*, *литія*, *панихида*, *тафати* "страсні євангелії", *аминъ* "так є", *ектїнія*, *ікосъ*, *ірмосъ*, *кондакъ*, *символь епры*, *апостоль* "книга Нового Заповіту", *євангелие*, *євангелистъ*, *псалтырь*, *клирикъ*, *єпископъ*, *архїереи*, *єпископитуи*, *презвитеръ*, *цереи*, *попъ*, *дияконъ*, *кирь* "владика", *єпархъ*, *митрополитъ*, *єксархъ*, *патриархъ*, *папа* "синонім патріярха", *па ламаръ*, *лоци* "наперсна прикраса", *манътия*, *омофоръ* "наплечник", *роиска* "прикраса", *Никола*, *Ермола*, *Анастасъ*, *Димидъ*, *Лорѣириъ*, *власѣимія* "огуда", *єхидъна*, *мамона* "земне багатство" та ін.

г) У сфері суспільних відносин: *єтеръ* "супутник", *легеонъ* "збір", *сънъжъ* "збори", *патрикіи* "вищий стан", *клеверетъ* "нижчий стан", *архитриклинь* "розпорядник бенкету", *пистикъ* "слуга", *єрваръ* "чужоземець, жорстока людина", *іръкъ*, *илинь* та ін.

г) У сфері політичної структури: *дуксъ* "цар", *ипать* "найвища урядова особа", *игемонъ* "начальник області", *газофулакія* "державна скарбниця", *келаръ* "урядова особа", *котопакъ* "посланець", *киньсь* "податок", *ѣоръ* "данина", *номось* "закон", *кустодія* "рать, полк", *спифа* "загін", *къметъ* "вояк", *архистратичъ* "воєвода", *костеръ* "стрільниця, укріплення", *таранъ* "стінобійна зброя" та ін.

д) У сфері загальноновживаної лексики: *органъ* "знаряддя", *скътаніе*, *сорокъ* та ін.

Можна зробити висновок, що найбільше запозичень з грецької мови стосується духовної культури, особливо релігії. У цій останній сфері грецька лексика перевищує інші сфери запозичень. Тому не має рації Л. Якубинський (История, 331), який твердить, що "не эти слова (религи́йна лексика) составляют большинство древнерусских заимствований из греческого языка", а слова, які належать, мовляв, до інших сфер життя.

Із сфери духовної культури взагалі маємо терміни, зв'язані з письмом, та ряд наукових термінів, які досі зберігаються в східнослов'янських мовах. Із сфери релігії грецька лексика обіймає майже всі галузі церковної практики, але догматична лексика дуже обмежена: її місце заступає лексика з власного фонду. Із сфери матеріальної культури в пам'ятках зберігаються головню назви, які стосуються оселі і житла, будівлі і будівельних матеріалів, одягу і взуття, побутових і господарських речей, дорогоцінних каменів, термінів торгівлі тощо. Політична структура дає нам кілька титулів керівників держави, установ та урядовців, а також кілька назов воєначальників. Але багато з цих термінів не прищепились на східнослов'янському ґрунті, вимерли. А терміни із сфери суспільних відносин головню позначають поняття соціативности та соціальної диференціяції. Невеличку кількість слів дають нам пам'ятки із сфери загальноживаної лексики, які тільки провізорично можна було б залічити до групи слів загального користування.

Можна зробити загальний висновок, що найбільший вплив Греції на життя східних слов'ян сягає головню часів після прийняття християнства. Основна група термінів потрапляла в давню східнослов'янську письменність шляхом перекладів богослужбових книг, а частина - шляхом торговельних зносин та політичних зв'язків, як про це свідчать також і договори з греками X ст.

Із загальної великої кількості грецьких запозичень можна виділити невеличку групу слів, які ми могли б назвати "сумнівними грецизмами", бо немає одноставного погляду вчених

щодо їх походження: одні вважають їх грецизмами, другі - латинізмами, а для третіх етимологія видається неясною.

До групи "сумнівних", на нашу думку, можна залічити такі слова: *алтарь*, *олтарь* з гр. ἄλτάριον < лат. *altarium*, *altaré* або безпосередньо з лат. *altus*; *кады* "посуд" з гр. κάδδος або з нім. < лат. *cadus* < κάδδος; *коляда* з гр. καλάνδα або безпосередньо з лат. *calendae*; *кошуля* "сорочка, плащ" з гр. κασοῦλα < лат. *casula* або безпосередньо з лат. *casula*; *крижма* "пахуча мазь" з гр. χρίσμα або з лат. *chrysmā*; *къметь* "вояк" з гр. κωμήτης або з лат. *comes*; *лозь* "рів" з гр. λόγος λακάνη або тюрк. *lêken* чи татар. *lağım*; *мнихъ* "чернець" з гр. μονηχός або з ст.-г.-нім. *munich*; *нутарь* "нотар" з гр. νοτάριος або з іншої якоїсь мови; *попъ* з гр. παπας або з гот. *þara*, *скамия* "лавка" з гр. скаμνί або з ст.-г.-нім. *skamal*, або з лат. *scamnum*; *скоморохъ*, *скамрахъ* "майстер сміхотворства" з гр. σκόμμαρχος або з італ. *scaramuccia*, або з фр. *escarrouche*, або з д.-нім *scarmuz*; *теремъ* "палац" з гр. τέρεμον або з давнього східнослов'янського; *фарь*, *фарисъ* "кінь" з гр. φάρης, φάριον або з лат. *farius*, *faris*, або з араб. *ferās*.

4. Латинські елементи

Значно важче визначити латинський вплив. Дослідники називають лише кілька слів, що могли б бути латинського походження, хоч безпосереднє їх походження з латинської мови доказати важко. Правда, історики твердять, що вже з перших віків християнської ери спостерігається вплив Риму і на культуру східних слов'ян (Греков, Киев. Русь, 377).

Та з усім тим латинізмів у давніх східнослов'янських пам'ятках не так багато. Вони стосуються таких сфер, як: природа, матеріальна культура, духовна культура (релігія), суспільні відносини і політична структура.

а) У сфері природи маємо такі слова: *вымоль* "мілина", *каланды* "перші дні місяця", *октябрь*, *августъ*, *бобъ*, *коминь* "тмін", *рожа*, *галица* "галка", *скринь* "птах", *галити* "радїти" та ін.

б) У сфері матеріальної культури лексика дуже нечисленна і стосується переважно їжі, одягу, взуття, хатніх господарських речей та заняття: *лазана* "млинець", *оцътъ*, *мъсть* "молоде виноградне вино", *къръмно* "одяг князів і знатних людей", *котыа* "дорогий княжий одяг", *калыа* "черевик", *брачына* "прикраса, шовкова тканина", *монисто* "намисто", *ковъръ*, *коробъ*, *крабыца*, *галей* "човен", *монета* та ін.

в) У сфері духовної культури, головню релігійна лексика дуже невелика: *оми* "Зевес", *поганъ*, *поганъць*, *латычынъ*, *костель*, *кръжъ* "хрест", *комъkanie* "причастя", *комъкати* "причастати", *говъти* "готуватись до причастя", *паломъникъ* "богомалець" та ін.

г) У сфері суспільних відносин маємо лише кілька слів: *калыка* "старець", *проскурныца*, *кумъ*, *кума*, *куметра*, *субоокъ* "звідник" та ін.

г) У сфері політичної структури маємо окремі слова, що належать до царських титулів, представників влади, суду, зброї: *коруна* "вінок, королівський сан", *тытуль*, *бырычь* "поліцай", *преторъ* "начальник", *пеня* "грошева кара", *луча* "спис", *лучати* "попадати, цілити" та ін.

Можна ствердити, що латинські запозичення становлять невеличку групу. Та й ці слова у великій більшості потрапили на схід через старогерманську посередність, а деякі - через грецьку посередність. Але вони стосуються майже всіх сфер життя людини.

5. Кельтські елементи

Кельтські елементи не дають точних даних, і між істориками існують розходження, чи дійсно кельти були сусідами слов'ян. Так, надр., М. Грушевський (Іст. України-Руси, I, 78) твердить, що "слідів безпосередньої стичности з кельтами в слов'янській культурі напевно не можемо вказати. Така кельго-слов'янська стичність лишається сумнівною". Хоч, з другого боку, він не заперечує кельтських слідів, які збереглись у назвах племен і міст кельтського кореня на долиннім Дунаї і навіть на Дністрі.

Питання слов'яно-кельтських та фінсько-кельтських відносин присвятив спеціальні праці О. Шахматов ⁹³), який наводить ряд слів кельтського походження, як: *бояринь*, *брага*, *яблоко*, *клять*, *льто*, *щитъ*, *татъ* та ін. А. Мейе (Общеслав. язык, 396, 410) твердить, що з кельтами слов'яни мали зв'язки лише через посередність германських племен.

Слів кельтського походження маємо небагато. Вони належать до таких сфер, як: природа, матеріальна культура, суспільні відносини, політична структура і загальноживана лексика.

а) У сфері природи: *скала* "скеля", *льто* "частина року", *льтописание* "літопис", *льтописъць*, *іам* "лісок", *яблоко*, *яблоко* та ін.

б) У сфері матеріальної культури: *клять* "кімната, комора, скарбниця", *клятька* "те ж", *тъсто* та ін.

в) У сфері духовної культури: *тълкъ*, *толкъ* "тлумачення", *тълкование* "те ж", *тълкарь* "перекладач" та ін.

г) У сфері суспільних відносин: *отъць*, *отець*, *отць* "батьківський", *отъчиць* "спадкоємець", *отъчство* "батьківщина", *слуга* "пан" та ін.

г) У сфері політичної структури маємо кілька слів, що стосуються суду і війни: *татъ* "зłodій", *таъба* "зłodійство", *щитъ* та ін.

д) У сфері загальноживаної лексики також засвідчено кілька слів: *класти*, *мочи*, *скокъ*, *скакати* та ін.

Взагалі про кельтські елементи треба ствердити, що це питання залишається нерозв'язаним. Навіть сам Шахматов незадовго до смерті признав "слабость и неудовлетворительность" своїх кельтських теорій щодо розселення слов'ян. Ця проблема чекає майбутніх дослідників з новими методами дослідження. Проблема дуже складна, і ледве чи можна її вирішити, не маючи глибших історичних джерел.

6. Тюркські елементи

Тюркські елементи зв'язані з східними народами (болгари, авари, угри, хозари, печеніги, половці і татари), які один

за одним пройшли певними періодами через східнослов'янські землі, залишаючи сліди у мові тубільного населення, сліди, які відбилися у давніх пам'ятках під спільною назвою тюркізмів. Дуже важко розмежувати ці тюркізми за їх безпосередньою приналежністю до того чи іншого східного племені. Це питання в науці ще не опрацьоване. Але факт той, що тюркізми дуже збагатили східнослов'янську лексику в таких сферах, як: природа, матеріальна культура, духовна культура, суспільні відносини, політична структура та загальноновживана лексика.

а) У сфері природи: *яруга* "яр, міжгір'я", *иречиль* "назва місяця у татар", *вешань* "назва долину", *ковиль* "степова трава", *кочань* "твердий стовбур кукурудзи, капуста", *бороуць*, *еткьша* "лисиця", *дивь* "дивовижний птах", *актазь*, *актарь* "назва коня", *барань*, *бугаи*, *бьсь*, *козьль*, *коза*, *обака* та ін.

б) У сфері матеріальної культури позначився найбільший вплив культури тюркських народів, а через них і багаті перської культури. Всі запозичення належать до таких галузей матеріальної культури, як: оселя і будівлі, їжа, одяг, взуття, побутові речі, заняття. Напр.: *улусь* "селище", *етжа* "кочовий намет", *етжарь* "той, що працює в вежі", *шатрьь*, *казна* "приміщення для збереження майна", *кирпичь* "цегла", *сахарь* "солодка речовина", *бугаи* "верхній одяг на хутрі", *кафтань*, *орьтма* "одяг багатих людей", *вотола* "тканина, верхній одяг", *зипунь* "вузький шовковий одяг", *сарафань* "довгий чоловічий одяг", *хила* "халат", *рубь* "спідня одежа", *клубуць* "головне вбрання", *хуста* "жіноче головне вбрання", *башмаць* "черевики", *сапогь* "тверде шкіряне взуття", *бадья* "посуд для пиття", *кьрчага* "великий глиняний горщик", *чумь* "ківш", *алмазь*, *бисрьь* "жемчуг", *чафа* "чаша, чарка", *батогь*, *батати* "бити", *телгя* "віз", *топорь* "сокира", *чекань* "кирка", *товарь* "скот, майно", *товариць* "учасник, співтовариш", *юць* "в'юк", *беамть* "вага", *алтынь* "монета", *деньгя* "те ж", *ногама* "грошова одиниця", *тамга* "мити", *булать* "сталь", *харалуць* "те ж", *рьтуть* та ін.

в) У сфері духовної культури взагалі майже не збереглось

туркізмів. Засвідчені слова: *толмачь* "перекладач", *шахи-шахматы*; дуже мало в галузі релігії: *бълванъ*, *бесерменъ* "мусульманин", *хорсъ* "бог сонця", *ропата* "назва поганського храму" та ін.

г) У сфері суспільних відносин: *рѣть* "родина", *баля* "батько", *журинь* "брат дружини", *чьртоиъ* "шлюб", *ватага* "натовп", *бойринъ* "вельможа", *быль* "те ж", *панъ* "знатна людина", *санъ* "високе звання", *чага* "невільниця" та ін.

г) У сфері політичної структури маємо терміни, що виникли внаслідок навали східних завойовників: *орда* "табір, стан", *банъ* "правитель у Далмації й Угорщині", *баскакъ* "обласний правитель, збирач податків", *жупанъ* "князь або старшина у південних слов'ян", *салтанъ* "титул царя в Азії", *кабала* "договір", *татарщина* "назва податку", *еткша* "податок", *отарица* "те ж", *сагата* "воєнна здобич" *кощеи* "полонений", *сабля*, *туль* "піхва для стріл", *куртанъ* "кріпость" та ін.

д) У сфері загальноновживаної лексики маємо небагато запозичень, бо, очевидно, не було потреби обходитись своїми словами. Ми маємо з пам'яток лише кілька слів: *алми* "червоний", *босмы* "сірий", *кафы* "чорний" та ін.

Можна зробити загальний висновок щодо туркських запозичень. Найбільше дала матеріальна культура. В цій сфері були найбільші зв'язки між східними слов'янами і кочовими племенами. Оселя і будівлі, їжа, одяг і взуття, побутові речі, зокрема прикраси з дорогоцінних каменів, заняття включно з торгівлею, — всі ці галузі матеріальної культури дають нам численні лексичні запозичення. Сфера духовної культури не відзначається великими запозиченнями, як і сфера суспільних відносин. Трохи більше запозичень дає нам сфера політичної структури. Дуже мало туркізмів маємо із сфери природи, а найменше — із сфери загальноновживаної лексики, бо східні слов'яни обходились своїм власним фондом лексики.

Хоч не всі слова з певністю можна вважати туркізмами (деякі в науці є під сумнівом), але напевне навали східних орд залишили великі сліди майже в усіх сферах життя.

Частина тюркізмів арабського або перського походження, тобто слова, що прийшли з арабської або перської мов через посередність тюркських мов. Напр., арабські: *казна*, *хила*, *сапогъ*, *бисьръ*, *ропата*, *чага*, *салтанъ*, *кабала* та ін.; перські: *вълма*, *диеъ*, *собака*, *шатъръ*, *сахаръ*, *сарафанъ*, *шахи*, *шажматы* та ін.

7. Скандинавські елементи

Скандинавські елементи збереглись у пам'ятках у невеличкій кількості. Вони належать до таких сфер, як: матеріальна культура, суспільні відносини, політична структура та загальноновживана лексика.

а) У сфері матеріальної культури маємо кілька термінів з галузі торгівлі: *беръковескъ* "берковець", *кербоать* "човен", *шмека* "те ж", *шъла* "щогла" та ін.

б) У сфері суспільних відносин, зокрема соціальної диференціації: *смърдъ* "безправна людина", *варягъ* та інб

в) У сфері політичної структури: *грьдъ* "дружиник", *во-якъ*, *грьдъба* "княжі воїни", *тмунъ* "урядова особа", *ябедъ-мкъ* "службовець суду" та ін.

г) У сфері загальноновживаної лексики маємо лише кілька слів: *запа* "надія", *карна* від *карити* "оплакувати померлих", *сврока* "риси" та ін.

Отже, скандинавські лексичні запозичення відбилися у пам'ятках в дуже незначній кількості. Ми не знайшли слів із сфери природи, духовної культури, зокрема із сфери релігії. Хоч Новгородські слов'яни й мали деякі зв'язки з норманами, але мовні впливи не відбилися у давніх пам'ятках. Вони відбилися тільки в живій мові, але в дуже невеличкому розмірі. Варяги в культурному відношенні не були вищими від слов'ян і, як слушно вказали П. Черних (Очерк, 145) і Л. Якушинський (История, 340), швидко асимілювались з місцевим населенням, залишивши тільки невеличку кількість слів.

8. Фінські елементи

Фінські елементи відбилися у пам'ятках у дуже невеликій кількості. Східні слов'яни через колонізацію на території, де жили фіни, не зазнали від фінів значних мовних впливів. Вони дістали від фінів у спадщину тільки численні географічні назви, які збереглися у сучасних російських назвах. А взагалі запозичені слова у пам'ятках належать до таких сфер, як: природа, матеріальна культура і релігія.

а) У сфері природи маємо кілька слів переважно географічного значення: *Олоньскъ*, *Узьєрва* "ріка", *лыва* "калужа, болото в лісі" та ін.

б) У сфері матеріальної культури: *коверча* "хліб цілий", *пъря*, *пъръ* "щогли" та ін.

в) У сфері духовної культури маємо кілька термінів на означення поганських божеств та з народних вірувань: *кумиръ*, *сълхвъ* та ін.

Отже, фінські запозичення не великі: фіни передали слов'янам тільки численну географічну номенклатуру, а побутові слова зберігаються тільки в північноросійських говорах. Взагалі фіни не відіграли великої ролі в творенні лексичного фонду в Київській Русі, що пояснюється головним чином їх низьким культурним розвитком, який спричинив асиміляцію із східнослов'янськими племенами.

9. Балтійські елементи

Балтійські елементи, як ствердив Карський (К вопросу, 9-10), відбилися "очень незначительно", навпаки, литовська і латиська мови "очень много заимствовали из русского языка".

Ці запозичення стосуються таких сфер, як: природа, матеріальна культура, духовна культура, суспільні відносини, політична структура та загальноповивана лексика.

а) У сфері природи - живої і неживої: *слана* "заморозь", *кусть* "кущ", *ласица* "тварина жовтого кольору" та ін.

б) У сфері матеріальної культури: *коешь, сани, ступь* "посуд", *кърста* "гриб, скринька", *олово* та ін.

в) У сфері духовної культури: *пипелование* "гра на сопілці" (від *пипола* "сопілка") та ін.

г) У сфері суспільних відносин: *лижь* "збір", *лижеа, литовскыи, половецы, половецинь, половецкыи* та ін.

г) У сфері політичної структури маємо назву зброєносця, вояка: *рында* ⁹⁴).

д) У сфері загальноживаної лексики маємо такі слова: *пелесыи* "темний, бурий", *рыгати* "кричати" та ін.

Як бачимо, кожна з перелічених сфер дала нам дуже мало слів. Це свідчить про відсутність впливу балтійських народів на слов'ян. Тільки окремі слова потрапили в східні пам'ятки.

10. Західні елементи

Західні елементи стосуються німецької, польської і французької мов.

А. Німецькі запозичення припливали на східнослов'янські землі двома шляхами: ранньою хвилею (германські запозичення) і пізнішою хвилею (німецькі запозичення). Ця остання хвиля котилась безпосередньо або через посередність польську. Ці запозичення не великі. Вони відбулись майже в усіх сферах.

а) У сфері природи: *карась*.

б) У сфері матеріальної культури: *мастерь* "будівник краму", *търть* "печиво з борошна", *мямля* "верхній одяг", *шуба* "хутро", *бочька, грожь, крамь* "крамниця", *фунть* та ін.

в) У сфері духовної культури: *пискупть, арцбискупть* та ін.

г) У сфері політичної структури: *важмажь* "член магістрату", *торьма* та ін.

г) У сфері загальноживаної лексики: *кѣвалъ* "насильство", *ражовати, удручати* "пригноблювати", *фальшичыи* та ін.

Б. Польські запозичення в давніх пам'ятках дуже нечисленні. Вони належать головним чином до XIV ст. і зустрічаються переважно в грамотах XIV-XV ст. Ці запозичення стосуються

таких сфер, як: матеріальна культура, суспільні відносини, політична структура і загальноповивана лексика.

а) У сфері матеріальної культури: *городъ, мѣстичь, лань, свелеть* та ін.

б) У сфері суспільних відносин: *маршалокъ, матка* та ін.

в) У сфері політичної структури: *мочь "сила, влада", воевода, воить, скарбъ "пожитки", скарга, солдованье "складання васальної присяги", твержа "укріплення"* та ін.

г) У сфері загальноповиваної лексики: *брунатъныи, велебъныи, завъсити "привісити печать", закахати "заборонити", чсъныи "правдивий, ошехати "зволікати", оправити "охоронити", отставати "покидати, зраджувати", побыть "місце перебування", позичити* та ін.

В. французькі запозичення потрапили в пам'ятки в найменшій кількості. Вони належать головно до сфери матеріальної культури: *техта "намет", скорлатъ "французьке сукно червоного кольору", шатка, боть "черевик"*. Тільки одно слово становить назву лицаря ордену темплієрів, храмівників. Цю назву зустрічаємо в Іпат. літ.: *тепличь*.

Про західні запозичення взагалі можна сказати, що вони не великі до XIV ст. Найближчими сусідами були німці і поляки, тому від них прийшло більше слів, особливо німецьких. Меншу кількість становлять польські запозичення. Найменшу - французькі, тільки окремі слова.

11. Загальні висновки

Можна зробити загальний висновок, що лексичний фонд літературної мови Київської Русі збагатився численними елементами з інших мов тих народів, з якими східні слов'яни мали зв'язки. Ці зв'язки були дуже ранні, коли ще східні слов'яни разом з іншими слов'янами становили єдність; були вони, ці зв'язки, й пізніші, коли східні слов'яни жили вже цілком окремим національним життям.

Тому не має рації П. Плюш (Нариси, 110), який твердить, що іншомовні запозичення в літературній мові Київської Русі

"становили взагалі дуже незначну питому вагу". Він, очевидно, не мав ще нашої праці "Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X-XIV ст. (т. II. Запозичення, 1964), де факти примусили б його твердити протилежне.

До ранніх запозичень належать германські запозичення, як це стверджують факти з інших слов'янських мов. До пізніших - всі інші, хоч точної межі і дати не можна встановити, тим більше, що серед запозичених слів є чимало слів з сумнівною етимологією: можливо, частина їх сягає якогось споконвічного джерела.

В кількісному співвідношенні найбільше запозичень дала нам грецька мова, надто в сфері духовної культури і найбільше в галузі релігії: грецька номенклатура обіймає майже всі галузі церковної практики.

Друге місце щодо кількості займають германські елементи. Причём, деякі германізми залишаються спірними щодо їх етимології: існують різні теорії, в науковій літературі немає ще остаточної відповіді, вони залишаються об'єктом дальших дослідів.

Тюркські елементи щодо кількості можна поставити на третє місце. Серед тюркізмів є частина сумнівного походження, частина арабського або перського походження.

Інші запозичення кількісно становлять менші групи.

Багато запозичень прищепилось, вплилось в основний фонд. Деякі з них так укоренились, що навіть не видаються запозиченими. З цих слів багато збереглось і в сучасних східньослов'янських мовах, напр.: *князь, цісар, берег, холм, вино, вишня, пеня, цевбер, колодязь, плуг, художник, церква, скриня, топор, меч, плаха, багно* та ін.

Деякі з них збереглись із змінним значенням, напр.: *художник* (майстер), *скот* (гроші), *хоругва* (прапор), *каторга* (човен), *барліг* (ліс, баддя (посуд для пиття), та ін. (Прокопенко, Архаїзми, 335-343). Але дуже багато вимерло, не прищепилось у дальшому розвитку східньослов'янської лексики. Натомість виникло багато нових слів уже після XIV ст.

ПРИМІТКИ

1. Радянський археолог В. Рібаков (Анти, I-II), один з кращих знавців початкового періоду Київської Русі, пише: "Матеріальні пам'ятки свідчать, що культура, створена в VI ст. антськими слов'янами, стала за основу Київської держави, для багатої та строкатої культури Київської Русі. Багато проявів київського життя X-XI ст. входять своїм корінням в антську епоху: рільництво, скотарство, рабство, спалювання рабів на могилі князя, збірки скарбів і т. д. Київські князі X ст. говорили тією самою мовою, що й анти VI ст., вірили в того самого Перуна, плавали на тих самих "моноксидах" і тими самими водними шляхами".

Історик В. Греков (Києв. Русь, 337) пише, що тереном антської культури була тільки південна смуга суцільного лісу. "Шосте і сьоме століття, - пише він, - це час виявлення власної, оригінальної східнослов'янської, інакше антської або руської культури... На такі здогади наводять і археологічні факти, а саме тут, в околиці чорнозему, в смузі переходу лісу в степи, були сприятливі умовини для скорішого росту культури, як у північній лісовій смузі".

Археолог П. Третьяков (Востоchnослав. племена, 212) пише, що правобережжя над середнім Дніпром, в дійсності анти, стали активною і діючою силою, що створила стару Русь.

2. Дуже своєрідну, наскрізь націоналістичну позицію у розумінні поняття "Русь" займає польський історик Г. Пашкевич, який дуже розходиться з поглядами радянських істориків, але згідний з ними в одному, що Київська Русь не є ніяким предком України, бо тоді, мовляв, не існували ні українці, ні білоруси.

Г. Пашкевич всупереч радянським історикам зовсім відкидає слов'янську теорію про походження Київської Русі: все до татарської навали, мовляв, було тільки норманське; навіть Іларіон був варяг. Русь була варязька держава. Він відкидає навіть саме існування "Слова о полку Ігоревім", вважаючи його фальсифікатом. Західні землі Київської Русі обмежив ріками Стиром і Бугом, доводячи відповідно підібраними цитатами з початкового літопису. Але його пояснення таке примітивне, що американський славіст Р. Якобсон закинув Пашкевичеві незнання церковнослов'янської мови, а на саму працю дав гостру критику, як тенденційно й ненауково писану (American Historical Review, October, 1955). Пашкевич, як пише Якобсон, ладен позбавити національності навіть одного з найбільш репрезентативних та оригінальних слов'янських письменників XI століття Іларіона, що "живе та пише в час найбільшого процвітання норманського періоду й тому мусів бути тільки варягом". Див. М. Чубатий, Київ, Русь, 476-478.

3. Див. N. Trubetzkoy. Essai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun ("Revue des études slaves" t. II, 1922, f. 3-4); також його ж: Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit ("Zeitschrift für slavische Philologie, T, 1924, 3-4). Проти цієї гіпотези виступив В. Сидоров у Передмові до "Посібника з старослов'янської мови" А. Вайана (М. 1952, стор. 10-13), з чим погоджується Й. Ф. Філін (Образование, 163).

4. В. Торопов пише: "З широко прийнятої історичної точки погляду, згідно з якою історія мови визначається процесами і явищами, що становлять її зміст, було б доцільно визнати, що верхня межа праслов'янської мови стосується X-XII ст. і зв'язана з останнім великим процесом

праслов'янським чи першим "окреслов'янським" процесом щодо редукованих голосних, як це пропонував Н. С. Трубецкой".

І далі: "Як би тільки пересунути цю межу до часу, близького до VI століття н. е., як стане незавершеним логічний розвиток безперечно праслов'янських тенденцій і, в певній мірі, суперечним змістом початкового періоду окремих слов'янських мов. З другого боку, нема принципової суперечності між тим, що праслов'янська мова існувала до XI століття, а "руська" чи старослов'янська була вже з IX-XI ст. Справа в тім, що дослідник, який цікавиться історією мови як такою, який визначає історію мови її змістом, а не іншими обставинами вроді політичних і державних організацій, почуття самосвідомості взаємного розуміння і т. п."

5. Полное собрание Русских летописей, I, 1 (ПВЛ, АН СССР, 1950, 1, 14).

6. Прихильниками цієї теорії були також і деякі закордонні вчені. Напр., А. Брукнер (Die Erforschung der indogermanischen Sprachen, II, 3, Strassburg, 1917), який, за висловом С. Смаль-Стоцького (Розвиток, 37), при всій глибині його думок "не вмів зберегти повної об'єктивності супроти української мови." Чеський лінгвіст Р. Нагтигал (Слянские языки, 34) також підтримує цю теорію. Він пише, що "всі три східнослов'янські мови виділились з давніх спільноруських нарід тільки після XII ст."

З російських (білоруських) учених на цих позиціях стояв і Є. Карський (Белорусы, I, 91-97), який визнавав епоху "общерусского языка" або "древнерусского языка".

7. Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654-1954), схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 5.

8. В дальшому ми будемо брати в лапки "спільноруський період", "спільноруська народність", "спільноруська мова" та ін.

9. Заперечення правдивості цих мотивів Мавродіна див. М. Чубатий, Князя Русь-Україна, 128.

10. Про те, що "давньоруська мова" - це не літературна мова в ученні радянських мовознавців, стверджується в "Курсі" (I, 44): "мова українського народу формується в процесі дальшого розвитку... територіальних діалектів живої давньоруської мови".

11. Критичну позицію до схеми В. Мавродіна, з якою він виступив в Інституті історії АН СССР, зайняли й деякі (не всі) українські радянські мовознавці (Медведєв, Моргун; Наконечний) в статті "Про основні етапи історичного розвитку української мови" (Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962, стор. 37-38). Мавродін, як відомо, говорив про "давньоруську народність" як нібито цілком "зформовану і стійку спільність". Названі автори підкреслюють переконливість виступу Г. Санжєєва, який довів, що "коли б в Київській Русі племінні відмінності і діалекти стерлися до певного рівня, то ніяка монгольська навала, ніяка фєвдальна роздрібненість не змогла б привести до виділення з єдиної давньоруської народності трьох хоч і споріднених, але різних народностей".

На цій підставі та на підставі інших доводів названі автори підкреслюють "хибність тверджень" деяких українських учасників в цій дискусії (М. Бойчук, М. Жовтобрюх) про нібито пізній час складання східнослов'янських народностей, між ними й української.

12. Як це мова може перетворитися в діалект? Може бути лише так, що

після об'єднання етнічно-споріднених племен в три окремі народи - український, білоруський і російський, а їх мови, які ще були в стачі діалектів праслов'янської мови, розвинулися в три окремі мови трьох народів. Інакше кажучи, три східнослов'янські споріднені племінні союзи з трьома діалектами (не мовами) (діалектами праслов'янської мови) - це зародки трьох східнослов'янських народів та їх мов.

13. Про термін "русский" докладніше див. П. Ковалів, Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами. Нью-Йорк, 1958, стор. 56.

14. Порів.: The "Culture of Kiev Rus" by Academician B. D. Grekov, Moscow, 1947. Див. також: G. W. Simpson. The names "Rus", "Russia", "Ukraine" and their historical background. Slavistica, no. 10. Winnipeg, 1951.

15. Див. докладніше в статті: проф. П. Ковалів, До проблеми східнослов'янської історичної термінології ("Київ", Філадельфія, 1959, ч. 4, стор. 45-47).

16. Збірник на пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького, Нью-Йорк, 1963, стор. 248, 252.

17. Л. А. Коробчинская. Древнерусский язык. Вид. Львів. ун-ту, 1958, стор. 9. П. Плюш (Нариси, 126, 127) докладно вивчає причини: "Тільки з XIV-XV ст. почали формуватись три східнослов'янські народності: в половині XII ст., замість колишньої єдиної Київської держави, існували вже 13 фєвдальних князівств. Внаслідок татарської навали і ослаблення в зв'язку з цим земель Київської Русі сусідні держави загарбали південноруські (суч. українські) і західноруські (суч. білоруські) землі, що спричинилося, мовляв, "до ще більшого роз'єднання і було однією з найважливіших передумов до утворення зокрема української і білоруської народностей та їх мов". Плюш, дотримуючись настанов, викладених в "Історії СРСР" (т. I, вид. 2), уявляє собі так: "Після татаро-монгольського завойовування північно-східної Русі західні і південно-західні руські землі, ввійшовши до складу Великого Князівства Литовського, були економічно і політично відірвані від інших руських земель. Тривале відособлене від решти Русі існування західних і південно-західних її частин з їх місцевими особливостями та зв'язками стало одним із факторів утворення української і білоруської народностей".

18. Див. Ф. П. Медведєв, П. А. Моргун, М. Ф. Наконечний. Про основні етапи історичного розвитку української літературної мови ("Питання історичного розвитку української мови". Львів. ун-т, 1962, стор. 29); а також у статтях М. Наконечного "За високий рівень вузівського курсу історичної граматики" ("Українська мова в школі", 1959, ч. 5, стор. 84-92) і "До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови" ("Питання історичного розвитку української мови", 125-165).

19. Л. А. Булаховський. Вопросы происхождения украинского языка. Автореферат праці "Питання походження української мови" ("Вопросы языкознания", 1953, ч. 2). Історик Ф. П. Шевченко, фахівець з давньої історії України, пише: "Початок формування трьох східнослов'янських народностей - російської, української і білоруської припадає на час існування Київської держави" (Зб. "Марксизм і питання мовознавства". АН УРСР, Київ, стор. 128).

20. М. К. Войчук. Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1959, стор. 81; його ж: До питання про періодизацію історії української літературної мови ("Українська мова в школі", 1959, ч. 4,

стор. 67); Періодизація історії української літературної мови ("Питання історичного розвитку української мови", Харків, 1962).

21. М. А. Жовтоброх. Завваження до періодизації історії української літературної мови ("Українська мова в школі", 1959, ч. 2, стор. 61).

22. І. Є. Грицютенко. Про періодизацію історії української літературної мови ("Українська мова в школі", 1959, ч. 6, стор. 59).

23. Назва "білоруси" - "Білорусь", на думку Г. Ільїнського (К вопросу, 388-393), а з ним погоджується й Л. Булаховський (Питання, 42), виникла від назви міста Вельська (як Червона Русь - від міста Червена).

24. В. Борковський (Исследования, 464) робить безпідставний закид Карському, що він нібито не врахував, що з творенням єдиної староруської держави утворилась із східних племен "единая древнерусская народность с единым русским языком".

25. Известия Отдел. русского языка и словесности АН, Москва, 1924, стор. 411.

26. Т. Ломтев. Грамматика, 4.

27. Див. Я. Станкевич. Месца белор. языка сярод іншых слав. языков і час яго узніку ("Родная мова". Вільня, 1930, стор. 97-109).

28. Про балтський субстрат пише і Ф. Філін (Образование, 158-159): "Рух слов'ян,- пише він,- на північ і схід почався дуже рано. Рухаючись Дніпром, слов'яни зіткнулись з східними відгалуженнями давніх балтійських племен, які були асимільовані". Про балтський субстрат в основі білоруського народу говорить Ю. Шерех (Problema, 1953).

29. Див. П. Ковалів. Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов. Вісник, 1954, стор. 30.

30. Такої ж думки дотримується і Я. Станкевич (Кароткі начырк, 33), вважаючи навіть еквівалентами назви Кривіч-Беларусь. А племенами "кривіцького (білоруського) народу" він вважає дреговичів, радимичів, в'ятичів, сіверян і деревлян.

31. Це ствердив ще раніше Є. Карський (Культурные завоевания, 2; Белорусы, I, 110-138): "Дреговичи, полоцкие и смоленские кривичи, далее за Днепром радимичи и, может быть, отчасти северяне, объединившись во время литовского владычества в рассматриваемой области в XIV веке, образовали белорусскую народность".

32. Я. Станкевич (Кароткі начырк, 38), звичайно, починає історію Вілоруси з кривичів, як основи білоруського народу. Кривичі, як він пише, вже в IX ст. стояли на певному ґрунті розвитку з місцевими родами князів. Див. також: Д. Вагалеі. Ист. Северск. земли, б. 2, 40; Д.-Запольск. Ист. судьбы Белор. 58.

33. В. В. Мавродин. Экономические предпосылки, 14.

34. Р. И. Аванесов и В. И. Борковский. Вступ до книги: "Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот" (АН СССР, Москва, 1955, стор. 4-6).

35. Л. Жуковская. Из истории языка северо-восточной Руси в середине XIV в. ("Труды института языкознания АН СССР", т. VIII, Москва, 1957, стор. 104-105).

36. Яскравим прикладом змішування етнічного поняття з політичним може служити оцей приклад з університетського підручника: "Предки трех братских народов - русского, украинского и белорусского - в эпоху Киевской Руси составляли единую восточнославянскую народность. Она сформировалась в результате объединения многочисленных восточнославянских и иных племен, населявших Восточную Европу". Зрозуміла річ, що тут мова мала б бути про етнічні одиниці, бо ніколи не було і не могло бути

етнічного об'єднання в одну "народність". Це нонсенс. Див. В. Бродская, С. Паленчук (История, 21).

37. Цю різницю ствердив недавно й російський історик А. Н. Насонов (Русская земля и образование территории древнерусского государства, Москва, 1951, стор. 3): "Выводы исследования, произведенного автором, показывают, что проблема изучения образования территории отнюдь не тождественна проблеме изучения этнографической территории, колонизации в частности".

38. В. Істрін (Очерки, 65) пише: "Древнерусская письменность не возникла постепенно из основ, заложенных в самой русской народности, а явилась вдруг, будучи занесена от родственного народа".

39. С. А. Орлов. Героические темы древнерусской литературы, 45.

40. А. В. Шапиро. Русское правописание, 160.

41. М. Войчук думає, що саме "техніку староруського письма на бересті (вдавлення, прорізування букв) чернець Хоробрий називає "чертами і різаними" на відміну від техніки письма (рисування букв фарбою) чорнилом (на пергамені), якою, як і греки, користувались Кирило і Методій". Див. О. Безпалько та ін. Іст. гр. 47.

42. Ще І. Срезневський у 1848 році, проаналізувавши це місце з життя Костянтина, писав: "Нема ніякого приводу сумніватися в справедливості сказання про руський переклад книг в IX ст., до Кирила і Методія" (ЖМНПр. 1848, 59, стор. 631).

43. Взагалі початкове письмо на Русі, як думає І. Огієнко (Слов'янське письмо, 156-165), було грецьким і латинським (залежно від того, де більший був вплив, яка культура більше впливала - грецька чи латинська). Зокрема серед східних слов'ян більш поширеною була грецька абетка. Цьому сприяли жваві торговельні стосунки між Києвом і Царгородом. Звідси виникає думка, що в Києві рано почали писати, застосовуючи грецькі букви до східнослов'янської літературної мови. А з Києва письмо ширлося по всій Київській Русі. І. Огієнко думає, що "руські" переклади, які знайшов у Херсонесі св. Костянтин, були писані грецьким письмом, пристосованим до слов'янської мови. Припускають, що Євангелія і Псалтир з 860 року були написані, мабуть, грецьким уставним письмом, що на сході пізніше почало зватися кирилицею. На жаль, у нас немає ніяких передхристиянських писаних пам'яток, і тому невідоме нам це раннє письмо.

На тих землях, куди не заходив грецький вплив, там панував римський вплив, римська (латинська) мова. Латинське письмо запанувало на землях чехо-моравських, паннонських, словацьких польських, хорватських. Найдавніша цього роду пам'ятка XI ст. - це "Фрейзінгенські уривки", писані латинкою.

44. П. Черепнин. Русская палеография, 84. Див. також: Е. Георгиев. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1952, стор. 4, 37.

45. Чтения Общества истории и древностей Российских, кн. 2, 1868, стор. 31.

46. В. Г. Василевський (Древняя торговля Киева с Регенсбургом, ЖМНПр. 1895, июль, стор. 125) відносить початок відносин із східними країнами до другої половини VIII ст. Див. також: В. Кобилянський. Діалект і літературна мова. Київ, 1960, стор. 22; В. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. АН СССР, Ленінград, 1943, стор. 434-481.

47. Д. В. Авдусин і М. Н. Тихомиров. Древнейшая русская надпись ("Вестник АН СССР", 1930, ч. 4). Гніздовський напис (с. Гнездово. коло Смоленська) на черепках амфори підтверджує факт існування письма у східних слов'ян, принаймні, за 100 років або й більше до появи Остр.

єв. 1056-1057 р. Див. А. И. Ефимов. История русского литературного языка. Москва, 1955, стор. 36.

48. А. Арциховский. Новые открытия в Новгороде ("Вопросы истории", М. 1951, ч. 12); В. И. Борковский. Драгоценные памятники древнерусской письменности ("Вопросы языкознания". Москва, 1952, ч. 3).

49. Д. С. Лихачев. Исторические предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы ("Вопросы истории", М. 1951, ч. 12).

50. Нові наукові дані послужили підставою радянським ученим "відмовитись від традиційного погляду, що найдавнішою пам'яткою письма є Остром. єв. 1056-1057 р. і "твердити, що письмо на Русі існувало ще до прийняття християнства, до проникнення на Русь алфавета і письма". Див. В. В. Бродская, С. О. Цаленчук, История, 16.

51. Изв. Болг. Академии Наук (Институт болгарской литературы). София, 1952.

52. Між ученими, напр., немає сталої думки, яка мова лежала в основі навчання в часи Київської держави, в часи раннього християнства на сході Європи. Напр., Є. Голубинський вважає, що в основі тодішньої освіти лежала вже слов'янська мова, тоді як М. Грушевський заперечує цю думку, вважаючи, що вінцем тодішнього літературного і богословського вишколення було знання грецької мови, бо все те створилося, мовляв, на зразок візантійської школи. Слов'янська мова, мовляв, всіх тих засобів не мала. Взагалі, як твердить Грушевський, тоді панувала грецька граматична школа, а не слов'янська. Староруська ієрархія, мовляв, докладала всіх зусиль до того, щоб мати кадри освічених людей, які пройшли вищу сучасну їм школу. А такою школою, на його думку, могла бути тільки грецька школа. М. Грушевський. Історія української літератури, II-III, 24-25.

53. В. Виноградов. Вступна стаття до книги: Л. Якубинский, История, стор. 11.

54. V. Havránek. K obecným vývojovým zákonitostem spisovných jazyků ("Vývoj spisovného jazyka českého ve vztahu k vývoji národního společenství", Praha, 1963, стор. 94-95).

55. St. Urbanczyk. Rozwój języka narodowego. Pojęcia i terminologia, 33-35. W. Kuraskiewicz. Tło społeczne polskiego języka literackiego, стор. 76.

56. М. А. Жовтобрюх. Українська літературна мова в радянський час ("Мовознавство", 1968, ч. 6, стор. 7-8).

57. Л. Якубинский. История, 43. Не дивно, що М. Чубатий (Княжа Русь-Україна, 54) Київську державу називає "державою-імперією".

58. Л. Гумецька (Питання, 5) твердить, що на кожному етапі розвитку літературна мова має стандартний характер. Такий характер має літературна мова Київської Русі.

59. Такий тип усної мови І. Вілодід зве "наддіалектним" типом мовлення. Цей тип, на його думку, не є суржигом (штучною сумішшю перекручених слів), бо в ньому є лише природні елементи, просторічні, нормовані. Це мовлення вживається в побуті, повсякденних розмовах. В ньому не дотримується норм літературної усної мови. Цим мовленням користується частина інтелігенції, особливо в побуті. Цей тип мовлення, на думку, І. Вілодіда, не можна ототожнювати з народнорозмовною мовою. Див. І. К. Вілодід. Виховання культури усного побутового мовлення ("Мовознавство", 1968, ч. 5, стор. 4).

В Київській Русі міг існувати подібний тип мовлення з огляду на великий територіальний склад з різними діалектами, які відбивались в літературній мові, як і самий Київ становив собою койне.

60. А деякі вчені навіть ототожнювали старослов'янську мову з мовою живою східнослов'янських територій. Напр., І. Срезневський писав у своїх "Мыслях" (67): "До XIII ст. книжна мова - мова творів духовних, мова літописів і мова адміністрації - була та сама до того, що і Слово Луки Жидяти, і Повчення Іларіона, і Руську Правду, і Духівницю Мономаха, і Слово о полку Ігоревім, і Грамоту Мстислава Новгородського - дехто дозволяє собі вважати написаними однаково нарідчям не руським, а старослов'янським! І. Срезневський пише: "Коли б мова народна в той час, коли були написані всі ці твори, відрізнялась від книжної, то вона (ця мова) не могла б не показати себе хоч дещобудь своїми особливостями".

61. "Болгарія, - пише І. Огієнко, - з другої половини IX ст. була найкультурнішою серед інших слов'янських народів, як це стверджує Н. Державин у своїй праці "История Болгарии" (1945, т. I, стор. 231). Східні слов'яни мали з Болгарією торговельні зносини. Зокрема тоді болгарські купці привозили й богослужбові книжки. Тому не дивно, що кияни вже добре обізнані з розвиненою болгарською літературою, принаймні, як пише Державин, за сто років до офіційного прийняття Володимиром християнства. Ця болгарська літературна мова ставала й літературною мовою українською" (руською П. К.). Див. Митрополит Іларіон, Історія, 60-62.

62. Известия Отделения общественных наук АН СССР, т. X, 1934.

63. В. Д. Греков. Культура Киевской Руси, 1944.

64. Д. С. Лихачев. Возникновение русской литературы, 1952.

65. Д. В. Арциховский. Новгородские берестяные грамоты, 1952; Д. А. Авдусин и М. Н. Тихомиров. Древнейшая русская надпись ("Вестник АН СССР, 1950, ч. 4); В. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси, 1948.

66. Л. П. Якубинский, История; П. Черных, Ист. гр.; П. Плющ, Нариси; Курс, I; Л. Булаховский, Ист. ком. та ін.

67. А. Журавский (Гісторія, I, 1967), не заперечуючи спільности українсько-білоруської літературної мови XIV ст., проте думає, що цією спільною мовою була білоруська мова. Він не визнає того, що мова канцелярії Великого Князівства Литовського була опрацьована не тільки писарями-білорусами, але й писарями-українцями, насамперед північно-волинської території. На це виразно вказує Х. Станг (Chr. Stang. Die westrussische Kanzleisprache Litauens, Осло, 1935, стор. 31). Див. Л. Гумецька, Рец. в "Мовознавстві", 1968, ч. 4, стор. 8.

А. Журавський, звичайно, першим етапом білоруської літературної мови вважає "давньоруську літературну мову" XI-XIV ст. Так думає також і Я. Станкевич (Кароткі начерк, 129). Але Л. Гумецька в своїй рецензії завважує про хибність такого погляду: "Однак навряд, - пише вона, - чи давньоруську мову, мову іншої системи й іншої якості можна вважати етапом у формуванні білоруської літературної мови". Ідучи за прийнятими настановами, Л. Гумецька вважає, що ні одна східнослов'янська мова не сміє в своїй історії переступити межу, в староруську мову, а почати конче свою історію з призначеної межі, з XIV ст.

Це саме твердити і П. Плющ, виникнення української літературної мови відносячи до початку XIV ст. Див. П. П. Плющ. Русская "простая мова" на Украине в XVI-XVIII веках ("Начальный этап формирования русского национального языка", Изд. Ленинград. университета, 1961, стор. 219).

Н. Дурново (Введение, 3-4), який взагалі стоїть на хибних методологічних основах, тільки російську літературну мову виводить з XI ст., українську ж - тільки з XVIII ст., а білоруську - навіть з XIX ст.

68. "Русский язык" Р. И. Аванесова и В. В. Виноградова. ЕСЯ, т. 37.

Див. також: О. А. Князевская. К истории русского языка в северо-восточной Руси в середине XIV в. ("Труды института языковедения АН СССР", т. VIII, 1957, стор. 109).

69. Хоч з приводу цього питання в радянському мовознавстві немає одностайної думки. Так, П. Плюш (Проблема, 32) датує цей початок кінцем XVII – початком XVIII ст. П. Горецкий' (Про полтавсько-київський діалект, 11) починає з другої половини XVII ст. А в підручнику історії української літературної мови (Курс, I, 140) ті ж самі читачі чытають, що початок формування української нації та її мови сягає другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

70. В. Кобилянський говорить про епоху, коли вже, за радянською схемою, існує національна мова, але щодо іншої епохи "літературні мови не є національними", бо, мовляв, нації тоді ще не було.

71. В. Жирмунский. Национальный язык и социальные диалекты. Ленгр. 1936, стор. 7. Див. П. Ковалів. Як утворились і розвивались літературні мови ("Віра і Культура", 1961, ч. 8, стор. 13-15).

72. Основи науки про старослов'янську мову заклали такі вчені, як: А. Х. Востоков, І. І. Срезневський, А. В. Горський і К. І. Новоструев, О. І. Соболевський, В. Н. Щепкин, С. М. Кульбакин та ін. А в радянським мовознавстві про роль старослов'янської мови в історії староруської літературної мови провадилася навіть жвава дискусія, в якій брали участь такі вчені, як: С. П. Обнорський, А. М. Селищев, В. В. Виноградов, Ф. П. Філін та ін. Але незаперечним залишився факт, що старослов'янська мова була великим чинником в історії східнослов'янських мов. Цього не заперечує й радянська наука.

73. Н. Ван-Вайк (История, 17) твердить, що, не зважаючи на діалектне забарвлення, старослов'янська мова ніколи не була народно-розмовною мовою.

74. Між ученими ще немає одностайної думки, яку роль відіграла старослов'янська мова в перші часи появи християнства на території східних слов'ян. М. Грушевський (Іст. літ. II-III, 24-25) висловлює думку, що в перші часи християнізації Київської Русі панувала грецька "книжність". Мовляв, потреби життя вимагали таких засобів письменности, які були тільки в грецькій мові. З цього погляду він заперечує припущення Є. Голубинського, який вважав перші "граматичні" школи Русі "слов'янськими", а не "грецькими". Грушевський каже, що риторичне вишколення за вимогою християнізації вимагало лише засвоєння грецької мови, яке тільки згодом пішло на зменшення.

75. Л. Якубинський (История, 103) ставить питання: "Пользовались ли восточные славяне X-XI вв. церковнославянским языком, "как своим достоинством"? Да, конечно, - відповідає він. Но в каком смысле? - Знову запитує. - В том смысле, - відповідає далі, - что церковнославянский язык был их литературным языком, что они выражали на нем свои мысли в литературной форме, писали на нем различные литературные произведения. В этом смысле "русский человек" XI в. (це значить "руський" П. К.) Иларион пользовался церковнославянским языком, как своим достоинством, выражая по-церковнославянски свои мысли и чувства о родной стране, о ее величии, о ее славном прошлом и т. п. Значит ли это, что в "Слове" Илариона церковнославянский язык "неудержимо ассимилировался" древнерусскому языку? Мы не наблюдаем этого ни в "Слове" Илариона, ни в других церковнославянских памятниках X-XI вв." І далі: "Только приняв его (це тлумачення) и отклонив неправильное мнение А. А. Шахматова по этому вопросу, мы сможем уяснить себе дальнейшее развитие литературного языка в Киевской Руси".

76. Старослов'янська мова в історії російської, болгарської і сербської мов відіграла велику роль не тільки в тому, що була джерелом ряду слів і форм, але й у тому, що вона зприяла виділенню з цих мов діалектних слів та їх значень, спільних з нею, визначала в багатьох випадках семантичну, морфологічну і синтаксичну структуру. Старослов'янська мова була тим спільним фундаментом, що ліг в основу деяких слов'янських літературних мов.

Це одна з проблем історії старослов'янської мови, що досі в мовознавстві не була опрацьована і що була поставлена в центрі уваги ще на I з'їзді славистів (1929) в тезах Празького лінгвістичного гуртка (TSLP, I, 1929), але більшу увагу учених вона притягала на IV з'їзді в Москві (див. Р. М. Цейтлин. Вопросы изучения старославянского языка на IV международном съезде славистов. "Вопросы изучения", 1959, 2) і найбільш широко була поставлена ця проблема на V з'їзді в Софії (див. V международный съезд славистов. София, 1963. Проблематика и тематика. Вопросы изучения анкеты. София, 1962) з нагоди 1100 ювілею слов'янської письменності. Див. "Вопросы языкознания", 1964, ч. 10.

77. Перетц висловлює тільки сумнів щодо елементів поганських вірувань у "Слові". Він пише: "В заключение позволим себе усомниться в том, что в "Слове" и в летописи можно на основании изложенного искать отголосков языческих верований и значение затмений солнца, грозы, снов; как пророческие книги, Евангелие и Апокалипсис, явно указывают на источники этих верований у образованных людей XII века на Руси". В. Перетц, К изучению, 43.

78. До галицьких і волинських треба приєднати ще "Кодекс Ганкенштайна", пам'ятку XIII ст. Цю пам'ятку дослідив К. Кисілевський. Див. Записки НТШ, т. 161, Нью-Йорк - Париж, 1953.

79. Білоруські пам'ятки, з окремими рисами білоруської мови, з'являються лише з першої половини XIII ст., а саме - смоленсько-полоцькі грамоти, починаючи з 1229 року і далі: 1230, 1284, 1297 pp. Див. в Карського. Белорусы, вып. I, 1955, стор. 49.

80. Т. Lehr-Spławiński. Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego. W. 1957 ("Stosunki pokrewieństwa języków ruskich", 233).

81. Т. Lehr-Spławiński. Początki języka ukraińskiego ("Dzieje języka ukraińskiego". W. 1956, стор. 25).

82. Вже автори "Історичної граматики" (Київ, 1953, стор. 139) О. Безпалько та ін. до розділу "Звукові зміни української мови" дають спеціальну примітку, бо не можуть приховати факту, що ці зміни почалися не з XIV, а з XI ст. В цій примітці вони пишуть: "Фонетичні зміни відбуваються протягом довгого часу й дуже часто не завершуються в якийсь один період розвитку мови. Напр., багато звукових змін, які виникли ще в давньоруський період, повного свого розвитку і завершення набули вже тоді, коли давньоруська мова перестала існувати". І далі: "Тому під назвою "Звукові зміни української мови" умовно об'єднуємо, поперше, всі фонетичні процеси, які розпочалися ще в давньоруську добу, хоч вони завершилися й значно пізніше, але становлять специфіку фонетики української мови порівняно із спорідненими їй мовами російською та білоруською; подруге, такі зміни в звуковій системі, які не тільки відбувалися, а й виникли в українській мові тоді, коли вона вже зформувалася".

83. А. Марков (Заметки, 164-266) подає деякі географічні назви, зазначені ще в літописі під 1097 р.: назва річки *Лина* (мабуть, з *Льна*) і похідна від неї назва міста *Линьскъ*. Л. Булаховський додає староруське *Чернльишь*. Останній випадок, на думку Булаховського, "дає, отже, право гадати, що вже в X ст. це місто населяли і'кавці". Хоч етимоло-

гія цього слова взагалі сумнівна. Див. Булаховський, Походження, 47-48.

84. Л. А. Булаховський. Нариси з історії української мови. До питання про мову стародавнього Києва та Київщини ("Мовознавство", т. XII, 1965, стор. 44-45; також: О. Безпалько та ін. Іст. гр. 140-141.

85. Хоч факт цей Л. Булаховський приймає з непевністю: чи це є тільки вірністю старослов'янському оригіналові, чи фактом, підтопиманим живою вимовою.

86. Порів. сучасні діалектні: *укрін, пукіс, убід, убрік, куня, цу-ріх, увечок, Ударка* та ін. М. Грунський і П. Ковалів, Нариси, 51.

87. Повесть временных лет М.-Л. 1950.

88. "Форми з *xf*,- пише Ягіч (Четыре, 98),- в давньоруській письменності не обмежені пам'ятками південноруськими, але перевага їх саме на півдні мені здається досить знаменною".

89. А. І. Генсьорський. Вживання повноголосних і неповноголосних форм у Галицько-Волинському літописі ("Вопросы славянского языкознания", кн.4, 1955, Львів. університет, стор. 93; 98).

90. Деякі лінгвісти (Н. Дурново, Очерки, 36) думають, що ця форма взагалі була втрачена в східнослов'янських мовах, включаючи українську, але згодом знову ніби виникла в українських говорах "під впливом польської чи словацької мови". Див. П. Кузнецов, Очерки, 49.

91. В. Василевский. Древняя торговля с Регенсбургом ("ЖМНП.", 1888, июль; И. Козловский. Сношения древней Руси ("Варшав. универс. известия", 1911).

92. Так, К. Екомонид (Опыт, т. I, ХСТХ-СIII) назвав давню східнослов'янську літературну мову одним із діалектів франко-пелазійської мови, а А. Гітес (Основание, 33) вважав російську мову відгалуженням елінської мови.

93. А. Шахматов. К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях. Спб. 1911; А. Schachmatow. Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen. AslPh, XXXIII, 1912.

94. А. Преображенський (ЭСл. II, 230) слово "рында" вважає перетворенням з *ръндель* "лицар".

БІБЛІОГРАФІЯ

- Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии. Москва, 1949.
- Аванесов Р. И. "Предисловие" до книги: А. Мейе. Общеславянский язык. Москва, 1951.
- Аванесов Р. И. и Борковскій В. И. Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот (Введение). АН СССР, 1956.
- Авдусин Д. А. и Тихомиров М. Н. Древнейшая русская надпись ("Вестник АН СССР", 1950, ч. 4).
- Андрусьяк М. З дослідів над назвою "Україна" ("Збірник на пошану Романа Смаль-Стоцького". Нью-Йорк, 1963).
- Антонович В. Три національні типи народні ("Твори", 1932).
- Арциховскій А. В. Новгородские берестяные грамоты, 1952.
- Арциховскій А. В. и Тихомиров М. Н. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1951 г.).
- Ваймут Т. В., Войчук М. К., Волинський М. К., Жовтобрюх М. А., Малина Т. П. Порівняльна граматики української і російської мов. Київ, 1961.
- Валинина Н. В. Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот. Москва, 1955.
- Везнялько О. П., Войчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. Історична граматики української мови. Київ, 1957.
- Бодуен де Куртене І. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I. АН СССР. Москва, 1963.
- Бойчук М. К. Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1954.
- Бойчук М. К. До питання про періодизацію історії української літературної мови ("Українська мова в школі", 1959, ч. 4).
- Борковскій В. И. Драгоценные памятники древнерусской письменности ("Вопросы языкознания". Москва 1952, ч. 3).
- Борковскій В. И. Исследования Е. Ф. Карского по белорусскому языку ("Велорусь", АН СССР, в. I, 1953).
- Брайчевскій М. Ю. Антский период в истории восточных славян ("Археология", т. VII, Київ, 1952).
- Брайчевський М. Ю. Походження Русі. АН УРСР, Київ, 1969.
- Бродская В. В. и Цаленчук С. О. История русского литературного языка. Изд. Львовского университета, 1957.
- Бузук П. Про мову найдавнішої української євангелії ("Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. 12. Київ, 1927).
- Бузук П. К вопросу о составлении диалектологической карты белорусского языка ("Сб. статей в честь А. Соболевского". Ленингр., 1928).
- Булаховскій Л. А. Курс русского литературного языка. Харьков, 1937.
- Булаховський Л. А. Питання походження української мови. АН УРСР. Київ, 1956.
- Булаховскій Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. Киев, 1958.
- Буслаев Ф. Иностранные слова в славянских наречиях ("ЖМНП" 1867, август).
- Вайан А. Руководство по старославянскому языку. Москва, 1957.

- Ван-Вейк Н. История старославянского языка. Москва, 1957.
- Виноградов В. В. Русский язык ("ВСЭ", Москва, 1941).
- Виноградов В. В. Вопросы образования русского национально-литературного языка ("Вопросы языковедения", 1956 ч. 1).
- Виноградов В. В. Проф. Л. П. Якубинский как лингвист и его "История древнерусского языка". Москва, 1953. Передмова.
- Генсбюргер А. И. Вживання повноголосних і неповноголосних форм у Галицько-Волинському літописі ("Вопросы славянского языковедения", кн. 4. Львів. держ. університет).
- Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1952.
- Георгиев Е. Болгарское языковедение на новом пути (Acta linguistica, t. IV. Budapest, 1954).
- Голубинский Е. Св. Кирилл и Мефодий первоучители славянские. Москва, 1885.
- Голубинский Е. История русской церкви, т. I.
- Горещкий П. Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови ("Українська мова в школі", 1953, ч. 1).
- Гранстем Е. Э. К вопросу о происхождении глаголической азбуки ("Труды древнерусской литературы", т. 11, М.-Л. 1955).
- Греков В. Д. Культура Киевской Руси, 1944.
- Греков В. Д. Киевская Русь. Москва, 1949.
- Грицуненко І. С. Про періодизацію української літературної мови ("Українська мова в школі", 1959, ч. 6).
- Грунський М. К. Київські листки та фрейзінгенські уривки ("Зб. іст.-філ. відділу ВУАН", ч. 54. Київ, 1928).
- Грунський М. К. До вивчення старослов'янських пам'яток. Київські глаголичні листки ("Мовознавство", ч. 13-14, Київ, 1938).
- Грунський М. К. - Ковальов П. К. Нариси з історії української мови. Львів, 1941.
- Грушевський М. На порозі нової України. Київ, 1918.
- Грушевський М. Історія України-Руси, т. I.
- Грушевський М. Історія української літератури. Т. II-III. Нью-Йорк, 1959.
- Гиттес А. Основание всеобщей словесности и происхождения русского языка. СПб. 1844.
- Гумецька Л. Л. Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби. Київ, 1968.
- Гумецька Л. Л. Рец. в "Мовознавстві" (1968, ч. 4) на книжку: А. І. Жураўскі. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы, т. I. Мінск, 1967.
- Do v t á l. Staroslověština jako spisovný jazyk ("Bull. Vysoké školy ruského jazyka a literatury", III, Praha, 1929).
- Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка, ч. I. "Источники", 1927.
- Дурново Н. Н. Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов ("Byzantinoslavica", I, Praha, 1929).
- Дурново Н. Н. Еще о происхождении старославянского языка и письма ("Byzantinoslavica", III, Praha, 1931).
- Экомонид К. Опыт о ближайшем средстве славяно-русского с греческим. СПб. 1829, т. I, ХХХ-СІІІ.
- Ефимов А. Некоторые вопросы развития русского литературного языка XIX-XX вв. ("Вопросы языковедения", 1953, ч. 4).

- Ефимов А. И. История русского литературного языка. Москва, 1955.
- Ефремов С. История украинского письменства. Ляйпц. 1924, т. I.
- Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ, 1966.
- Жирмунский В. Национальный язык и социальные диалекты. Ленинград, 1936.
- Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия. Киев, 1897.
- Жовтобрюх М. А. Зауваження до періодизації української літературної мови ("Українська мова в школі", 1959, ч. 2).
- Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова в радянський час ("Мовознавство", 1968, ч. 6).
- Жуковская Л. П. Из истории языка северо-восточной Руси в середине XIV в. ("Труды института языкознания АН СССР", т. VIII, 1957).
- Жуковская Л. П. О переводах евангелия на славянский язык и о "древнерусской редакции" славянского евангелия ("Славянское языкознание", Москва, 1959).
- Жуковская Л. П. Развитие славяно-русской палеографии. Москва, 1963.
- Жуковская Л. П. Об объеме первой славянской книги, переведенной с греческого Кириллом и Мефодием ("Вопросы славянского языкознания", в. 7, 1963).
- Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы, т. I.
- Иванов В. Образование восточнославянских национальных литературных языков ("Вопросы языкознания", 1961, ч. 1).
- Ильинский Г. А. Где, когда и с какой целью глаголица была заменена "кириллицей" ("Byzantinoslavica", III, I, Praha, 1931).
- Истрин В. М. Очерки по истории древнерусской литературы, 1922.
- Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова. Вид. Київського університету, 1962.
- Іжакевич Г. П. Питання російсько-українських мовних зв'язків. АН УРСР, 1954.
- "Історія СРСР", т. I, вид. 2, 1950.
- "Історія Української РСР", т. I, 1953.
- Карский Е. Ф. Архангельское евангелие 1092 г. ("Русский филологический Вестник", 1913, ч. 2).
- Карский Е. Ф. Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области ("Изв. отд. русск. яз. и словес. росийской АН, т. XXIX, 1924, Ленинград, 1925).
- Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л. 1929.
- Карский Е. Ф. Русская Правда. Ленинград, 1930.
- Кацпржак К. И. История письменности и книги. Гос. изд. "Искусство", 1955.
- Кисілевські К. Кодекс Ганкенштайна - староруська пам'ятка ("Записки НТШ", т. 161, Нью-Йорк - Париж, 1953).
- Кисілевські К. Українська філологія за останніх 80 років ("Proceedings", NTS, vol. II, 1955).
- Князевская О. А. К истории русского языка в северо-восточной Руси в середине XIV в. ("Труды института языкознания АН СССР", т. VIII, 1957).
- Кобиланський Б. Діалект і літературна мова. Київ, 1960.
- Ковалів П. К. "Народ" і "народність" ("Український Вісник" Берлін, 1944, ч. 6).
- Ковалів П. К. Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов. Вінніпег, 1954.

К о в а л і в П. К. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами ("Записки НТШ", т. 168, Нью-Йорк, 1958).

К о в а л і в П. К. До проблеми східнослов'янської термінології ("Київ", філадельфія, 1959, ч. 4).

К о в а л і в П. К. До проблеми формування української мови та інших східнослов'янських мов ("Збірник на пошану Зенона Кузеді". Париж - Нью-Йорк - Торонто - Сідней, 1962).

К о в а л і в П. К. Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X-XIV ст. Т. I. Основний фонд. Нью-Йорк, 1962. Т. II. Заповичення. Нью-Йорк, 1964.

К о в л о в с к и й М. Исследование о языке Остромирова евангелия. СПб, 1885.

К о л о м і е ц ь Л. I. З історії флексії давального відмінка однини іменників чол. роду -ові ("Питання історичного розвитку української мови". ХДУ, 1962).

К о р о б ч и н с к а я Л. А. Древнерусский язык. Львів, унів. 1958.

К о р ш Ф. Рец. на Зеленіна в Сб. ОРЯС, т. 78.

К о т к о П. М. Исследование о языке "Бесед на евангелия" Львів, 1909.

К r e t z o h n e r P a u l. Die indogermanische Sprachwissenschaft. Göttingen, 1925.

К р ы м с к и й А. Е. филология и погодинская гипотеза. Оттиск из журнала "Киевская Старина". Киев, 1904.

К р ы м с к и й А. Е. Древне-киевский говор ("ИОРЯС" АН, 1906, XI, 3).

К у з н е ц о в П. С. Русская диалектология. Москва, 1951.

К у з н е ц о в П. С. Историческая грамматика русского языка. Морфология. Изд. Москов. университета, 1953.

К у з н е ц о в П. С. Очерки исторической морфологии русского языка. АН СССР, 1959.

К у р і н н и й П. Советські концепції походження великоруської народності та "руської" нації; ("Наукові записки Українського Вільного Університету", ч. 7, 1963).

К у р с історії української літературної мови, т. I, за редакцією акад. І. К. Вілodiда. АН УРСР, Київ, 1958.

K u r z J. Sirkveňslavanský jazyk jako mezinárodní kulturní (literární) jazyk slovanstva ("Československé přednášky pro Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě", Praha, 1958).

Л а в р о в П. А. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928.

Л а в р о в П. А. Матеріали по історії виникнення древньої славянської письменності ("Труди славянської комісії", т. I, Л. 1930).

Л а м а н с к и й В. И. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник ("ЖМНП." СССР, 1904, январь).

Л а р и н В. Разговорный язык Московской Руси ("Начальный этап формирования русского национального языка", 1961).

L e h r - S r ě a w i ě s k i T. Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego. W. 1957.

L e h r - S r ě a w i ě s k i T. Początki języka ukraińskiego ("Dzieje języka ukraińskiego". W. 1956).

Л и х а ч е в Д. С. Предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы ("Вопросы истории", ч. 12, 1951).

Л и х а ч е в Д. С. Возникновение русской литературы. Москва, 1952.

Л о м т е в Т. П. Грамматика белорусского языка. Москва, 1956.

Дукьяненко А. О языке Несторова жития преподобного Феодосия Печерского по древнейшему из дошедших списков ("РФВ", т. 59, 1907).

Львов А. С. К вопросу о происхождении русской письменности ("Русский язык в школе", 1951, ч. 6).

Ляпунов В. М. Исследования А. И. Соболевского по истории восточнославянских языков ("Изв. АН СССР", VII серия, Отд. гум. наук, 1930).

Мавродин В. Формирование русской нации. Ленинград, 1948.

Мавродин В. Основные этапы развития русского народа ("Вопросы истории", 1950-56 и далі).

Максимович М. А. Собрание сочинений, т. III. Киев, 1990.

Мареш В. Ф. Проект подготовки словаря церковнославянского языка ("Вопросы языкознания", 1966, ч. 5).

Марков А. Заметки по русской диалектологии ("РФВ", ч. 4, т. XXVI, вып. I, 1916).

Медведев Ф. П. Исторична граматика української мови. Вил. Харків. університету, 1955.

Медведев Ф. П., Моргуни П. А., Наконечний М. Ф. Про основні етапи історичного розвитку української літературної мови ("Питання історичного розвитку української мови". Харків, 1962).

Meillet A. Introduction à l'étude comparative de langues indo-européennes. Paris, 1915.

Мейе А. Общеславянский язык. Москва, 1951.

Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России ("Труды этнографической экспедиции в юго-западный край", 1974).

Михальчук К. Что такое малорусская речь? ("Киевская Старина", 1899, август, т. LXVI).

Можаяева И. Е. и Ходова К. И. Библиография работ по старославянскому языку за 1945-1961 гг. ("Вопросы славянского языкознания", 1963, ч. 7).

Москаленко А. А. Питання походження української мови в мовознавчій та історичній літературі. Одеса, 1958.

Мочульський В. К истории малорусского наречия. Житие Саввы Освященного. Одесса, 1894.

Наконечний М. Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови ("Питання історичного розвитку української мови", Харків. держ. університет, 1962).

Народная энциклопедия, т. VII. Москва, 1911.

Нидерле Л. Славянские древности. М. 1953.

Никифоров С. Д. Старославянский язык. Москва, 1952.

Никольский Н. К. К вопросу о русских письменах, упоминаемых в "Житии Константина философа" ("Известия по русскому языку и словесности АН СССР", т. I, кн. 1, 1928).

Никитин С. А. Происхождение славянской письменности. КСИС, выпуск 39, 1963.

Обнорский С. П. "Русская Правда" как памятник литературного языка ("Изв. АН СССР, 1934).

Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, 1946.

Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку. М. 1960.

Огієнко І. Костянтин і Мефодій, 1927, т. I.

Огієнко І. "Руські" переклади в Херсонесі в 860 році ("Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Багалія". Київ, 1927).

Огієнко І. Слов'янське письмо перед Костянтином ("Ювілейний

збірник на пошану акад. М. С. Грушевського", ч. II, Київ, 1929).

Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. Жовква, 1937.

Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Вінніпег, 1950.

Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Слово про Ігорів похід. Вид. 2. Вінніпег, 1967.

Орлова С. А. Героические темы древнерусской литературы ("Изв. АН СССР", Отдел. литературы и языка, IV, вып. 2).

Орлова Е. Г. Разработка исторической фонетики русского языка по данным диалектов ("Славянская филология", т. I. Москва, 1958).

The origin of Russia, by Henryk Paszkiewicz. New York - London, 1954.

Пархоменко В. А. Русь в IX ст. ("ЖМПР." XII, 1917, кн. 2).

Пашуто В. Г. Очерки по истории Галицкой-Волынской Руси. АН СССР, Москва, 1950.

Перетц В. Н. К изучению "Слова о полку Игореве" ("Изв. Отдел. русск. языка и словесности АН", т. XXIX, Ленинград, 1925).

Пичета. Рец. на книгу акад. М. С. Державина "Происхождение русского народа - великорусского, украинского и белорусского ("Вопросы истории", 1945, ч. I).

Плющ П. П. Проблема періодизації історії української мови ("Наукові записки КДУ", т. X, в. 3, 1951).

Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. Київ, 1958.

Погодин М. П. Записка о древнерусском языке ("Изв. II Отдел. АН", V, 1856).

Потебня А. Язык и народность ("Вестник Европы", 1895, т. V).

Пресняков А. Взгляды А. Шахматова на древнейшие судьбы русского племени ("Русский исторический журнал". Петр., 1926, кн. 7).

Прокopenko В. А. Архаїзми в складі лексики буковинських говірок ("Питання історичного розвитку української мови". Вид. Харків. університету, 1962).

Розенфельд А. Язык Святослава Изборника 1073 г. ("РФВ", т. 41, 1899).

Розов В. Українські грамоти. Київ, 1928.

Рыбаков В. А. Ремесло древней Руси, 1948.

Рыбаков В. А. Анты и Киевская Русь ("Вестник Древнерусской Истории", т. I-II).

Свенцицкий И. Нариси з історії української мови. Львів, 1922.

Свенцицкий И. Словниковий склад договорів Руси з греками ("Питання слов'янського мовознавства", кн. 4. Вид. Львів. Унів. 1955).

Свенцицкий И. Смоленська грамота 1229 р. у світлі дослідів чергування напівголосних і голосних у слов'янських мовах XIX-XX століть ("Вопросы славянского языковедения", кн. 4. Львів. Унів. 1955).

Селищев А. М. Старославянский язык, ч. I. Москва, 1951.

Смалъ-Стоцький Р. Українська мова в советській Україні. Вид. 2. Нью-Йорк, 1969.

Смалъ-Стоцький С. Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаємне споріднення. Прага, 1927.

Смалъ-Стоцький С. Українська літературна мова ("Україна", 1928, кн. 4).

Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка. К. 1884.

Соболевский А. И. Южнославянское влияние на русскую письменность XIV-XV веков. Спб. 1894.

- Соболевский А. И. Древнекиевский говор ("Изв. Отдел. рус. языка и словесн.", X, 1905).
- Соболевский А. И. Славяно-русская палеография, 2. Спб. 1908.
- Соколова М. А. Очерки по языку деловых памятников XVI века. Изд. Ленинградского университета, 1957.
- Сперанский М. История древней русской литературы. Москва.
- Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным ("ЖМНП", 1899, ч. 324, август, Отдел. II).
- Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка X-XIV вв. Изд. 2. Спб. 1882.
- Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. Москва, 1959.
- Станкевич Я. Месца беларус. языка сярод іншых слаў. языков і час яго узніку ("Родная мова", Вільня, 1930).
- Станкевич Я. Кароткі начырк гісторыі Крывіч-Беларусі ("Веда", 1951, люты-сакавік).
- Станкевич Я. Влізня паміж беларускімі пляменамі ("Веда", год III).
- Станкевич Я. Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя парывы гісторыі Беларусі ("Веда", год IV).
- Стеблин-Каменский М. И. Возможно ли планирование языкового развития ("Вопросы языкознания", 1969, ч. 3).
- Толстой Н. И. Роль кирилло-мефодиевской традиции в истории восточно-южнославянской письменности ("КСИС", вып. 39).
- Толстой Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как обшем литературном языке южных и восточных славян ("Вопросы языкознания", 1961, ч. 1).
- Толстой Н. И. Старославянский язык ("Советское языкознание за 50 лет", изд. "Наука". Москва, 1967).
- Топоров В. Н. Некоторые соображения относительно изучения истории праславянского языка ("Славянское языкознание", М. 1959).
- Третьяков П. Восточно-славянские племена. Москва, 1953.
- Удальцов А. Д. Основные вопросы этногенеза славян ("Советская этнография", VI-VII).
- Филин Ф. П. К вопросу о так называемой основе русского национального языка ("Вопросы образования восточнославянских языков", 1962).
- Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. АН СССР, Ленинград, 1962.
- Франко Ів. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. (1910).
- Черепнин Л. В. Русская палеография. Москва, 1956.
- Черных П. Я. Происхождение русского литературного языка и письма. Москва, 1950.
- Черных П. Я. Язык и письмо ("История культуры древней Руси", т. II, 1951).
- Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. М. 1954.
- Чикобава А. С. Введение в языкознание, ч. I, 1952.
- Чубатий М. Київська Русь в нових советських та польських дослідях ("Збірник на пошану Зенона Кузелі". Париж - Нью-Йорк - Мюнхен - Торонто - Сідней, 1962).
- Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. Нью-Йорк - Париж, 1964.
- Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні, т. I. Рим - Нью-Йорк, 1965.

Шакун Л. М. Значенне царкоўнаславянскай мовы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы ("Матэрыялы да IV Міжнароднага с'езду славістаў. Мінск, 1958).

Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей ("ЖМНП", 1899, апрель).

Шахматов А. А. Рец. на "Украинскую грамматику" А. Крымского ("Россп. слав." VI, 1909).

Шахматов А. А. К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях. Спб. 1911.

Schachmatow A. Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen ("Archiv f. sl. Phil." XXXIII, 1912).

Schachmatow A. Beiträge zu russischen Grammatik ("Arch. f. sl. Ph. VII).

Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. 1916.

Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка, 1936.

Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. Москва, 1957.

Шахматов О., Крымський А. Нариси з історії української мови. Київ, 1922.

Shevelov G. A prehistory of Slavic. The historical Phonology of common Slavic. Columbia university press, 1965; New York.

Šegesh Y. (Shevelov). Problems in the Formation of Belorussian ("Vord", Journal of the Linguistic Circle of New York, vol. 9, 1953).

Шимановский В. К истории древнерусских говоров. В. 1887.

Шимарев В. Ф. Романские языки и национальный язык МССР ("Вопросы молдавского языковедения", М. 1953).

Шкляровский Г. И. Введение в историю русского литературного языка. Вид. Харків. університету, 1959.

Шульгин О. Потенція і національне питання ("Зб. на пошану Зенона Кузеді". Париж, 1962).

Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии. М. 1918 (1920).

Шерба Л. В. Современный русский литературный язык ("Русский язык в школе", 1939, ч. 4).

Ягич И. В. Четыре критико-палеографические статьи. Спб. 1894.

Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка. Спб. 1889.

Якубинский Л. П. История древнерусского языка. М. 1953.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Аванесов Р. І. 20, 31, 47, 48, 66, 73, 140, 143.
 Андусін Д. А. 58, 141, 143.
 Андрус'як М. 34.
 Антонович В. 14, 75.
 Арциховський А. В. 142, 143.
 Багалій Д. 140.
 Безпалько О. П. 8, 26, 28, 35, 84, 86, 91, 97, 100, 104, 106, 141, 145.
 Білодід І. К. 11, 64, 72, 80, 142.
 Бодуен-де-Куртене І. А. 98.
 Водянский О. М. 56.
 Бойчук М. К. 38, 39, 74, 138, 139, 141.
 Борковський В. І. 108, 140, 142.
 Брайчевський М. Ю. 7.
 Бродська В. В. 115, 141, 142.
 Бржкнер А. 138.
 Буга К. 44.
 Бузук П. 91.
 Вулаховський Л. А. 5, 13, 15, 16, 29, 32, 35, 36, 38, 57, 62, 63, 65, 66, 69, 80, 86, 87, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 105, 106, 107, 107-108, 108, 109, 110, 116, 117, 119, 139, 140, 143, 145, 146.
 Буслав Ф. 67, 118.
 Ван-Вайк Н. 144.
 Вайан А. 20, 137.
 Василевський 141, 146.
 Виноградов В. В. 17, 26, 38, 47, 51, 56, 60, 67, 69, 73, 74, 85, 142, 143, 144.
 Владимиров В. В. 85.
 Востоков А. Х. 67, 144.
 Гаранек В. 142.
 Генсборський А. І. 110, 146.
 Георгиев Е. 58, 59, 141.
 Геровський Г. 98.
 Гітес А. 146.
 Голубинський Є. 142, 144.
 Горецький П. 38, 144.
 Горський А. В. 144.
 Григорович В. І. 56.
 Грицькейко І. Є. 39, 140.
 Греков Б. Д. 7, 8, 55, 62, 120, 121, 137, 139, 143.
 Грунський М. К. 100, 104, 146.
 Грушевський М. С. 7, 9, 10, 11, 12, 14, 24, 52, 53, 54, 55, 118, 119, 128, 142, 144.
 Гумецька Л. Л. 48, 49, 60, 81, 87, 142, 143.
 Давидович-Городзенський 45.
 Державин Н. 143.
 Д.-Залоський 140.
 Достал А. 79.
 Дурново Н. 14, 31, 32, 67, 88, 102, 106, 116, 143, 146.
 Екомонид К. 146.
 Єфимов А. І. 76, 142.
 Єфремов С. 76.
 Жилко Ф. Т. 75.
 Жирмунський В. 144.
 Житецький П. 90, 92, 99.
 Жовтобрюх М. А. 38, 39, 72, 138, 140, 142.
 Жуковська Л. П. 48, 140.
 Журавський А. І. 87, 143.
 Зеленін Д. 38.
 Зімін 26.
 Іванов В. В. 75, 76.
 Ільїнський Г. 140.
 Істрін В. М. 62, 63, 64, 65, 67, 73, 141.
 Іжакевич Г. 63, 91.
 Калайдович К. 85.
 Каринський Н. О. 85.
 Карський Є. Ф. 44, 72, 84, 92, 112, 113, 138, 140, 145.
 Кациржак К. І. 53, 55, 56.
 Кисілевський К. 93, 145.
 Ключевський В. 10.
 Князевська О. А. 47, 144.
 Кобиланський В. 27, 60, 76, 141, 144.
 Ковалів П. К. 34, 35, 42, 77, 90, 100, 104, 121, 122, 139, 140, 144, 146.
 Козловський І. 146.
 Колесса О. 96, 105.
 Коломієць Л. І. 104.
 Коробчинська Л. А. 139.
 Корш Ф. 119.
 Котко П. М. 97.
 Котляревський О. 15.
 Кравчук М. 86.
 Кречмер П. 44.
 Кримський А. Ю. 13, 14, 16, 37, 40, 86, 88, 97, 99, 104, 107, 109, 110, 111, 117.
 Кузнецов П. С. 105, 115, 116, 146.
 Кульбакин С. М. 144.
 Курашкевич В. 142.
 Курінний П. 10, 11, 41.
 Лавровський П. 90, 105.
 Ламанський В. І. 57.
 Лер-Славінський Т. 21, 37, 92, 102, 145

- Лихачов Д. С. 51, 57, 142, 143.
 Ломтев Т. П. 112, 113, 140.
 Лук'яненко А. М. 85.
 Любавський М. 24.
 Лянунов В. М. 14, 105, 116.
 Львов А. С. 55.
 Мавродін В. 25, 26, 47, 138, 140.
 Максимович М. А. 13, 110.
 Марков А. 145.
 Медведєв Ф. П. 22, 26, 37, 63, 138, 139.
 Мейє А. 79, 129.
 Міклошич Ф. 104.
 Моргун П. А. 37, 138, 139.
 Москаленко А. А. 28, 39, 75, 86, 93, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 116.
 Нагтігал Р. 55, 138.
 Наконечний М. Ф. 37, 98, 100, 103, 138, 139.
 Насонов А. Н. 141.
 Никольський Н. К. 56, 83.
 Нідерле Л. 8, 9, 21, 22, 52.
 Новоструєв К. І. 144.
 Обнорський С. П. 10, 30, 57, 58, 68, 69, 83, 84, 85, 87, 104, 108, 116, 144.
 Огієнко І. І. 54, 56, 57, 67, 85, 119, 141, 143.
 Огієнко І. І. (Митр. Іларіон) 10, 12, 34, 143.
 Огоновський О. 44.
 Орлов С. А. 52, 141.
 Орлова В. Г. 115.
 Пархоменко В. А. 120.
 Пастернак Я. 17.
 Пашкевич Г. 137.
 Пашуто В. Г. 26.
 Перетц В. Н. 85, 145.
 Петров О. 34.
 Печета 36, 37.
 Пипін О. 63.
 Плюш П. П. 37, 38, 51, 58, 63, 65, 81, 135, 139, 143, 144.
 Погодін М. П. 12, 13, 15, 17, 40.
 Покровський М. 24.
 Полевой 85.
 Потєбня О. 14, 37, 76.
 Преображенський А. 146.
 Пресняков А. 24.
 Рибаків В. А. 7, 8, 26, 41, 137, 141, 143.
 Розов В. 14.
 Рудницький Я. 34.
 Санжєєв Г. 26, 138.
 Свенціцький І. 110, 112, 113.
 Селишев А. М. 59, 69, 144.
 Січинський В. 34.
 Смал-Стопський Р. 33, 34, 71.
 Смал-Стоцький С. 14, 41, 44, 82, 99, 138.
 Соболевський А. І. 13, 14, 15, 16, 17, 40, 87, 88, 96, 97, 99, 100, 104, 105, 107, 109, 115, 144.
 Спасович 63.
 Смеранський М. 121, 122.
 Срезневський І. І. 56, 67, 70, 80, 111, 141, 143, 144.
 Сталін Й. В. 24, 75.
 Станг Х. 143.
 Сташкевич Я. 44, 45, 88, 140, 143.
 Стеблін-Каменський М. І. 61.
 Тимченко Є. К. 108.
 Тихомиров М. Н. 141, 143.
 Толстой Н. І. 78.
 Топоров В. Н. 137.
 Третьяков П. 7, 137.
 Трубецкой Н. С. 20, 137, 138.
 Удальцов О. Д. 29.
 Урбанчик С. 142.
 Фасмер 18.
 Філін Ф. П. 8, 19, 20, 21, 26, 27, 73, 75, 108, 137, 140, 144.
 Цаленчук С. О. 115, 141, 142.
 Цейтлін Р. М. 145.
 Чапленко В. К. 19.
 Черешнін Л. В. 51, 55, 141.
 Черних П. Я. 7, 9, 22, 31, 32, 33, 55, 56, 61, 65, 84, 86, 132, 142.
 Чикобава А. С. 61.
 Чубатий М. 7, 8, 10, 11, 12, 26, 41, 43, 44, 46, 47, 50, 71, 84, 87, 138, 142.
 Шаширо А. В. 141.
 Шахматов А. А. 5, 13, 14, 16, 18, 21, 23, 25, 29, 37, 40, 42, 44, 64, 65, 67, 80, 81, 86, 90, 91, 99, 102, 113, 115, 116, 117, 129, 144, 146.
 Шевченко Ф. П. 139.
 Шерех Ю. В. 41, 42, 140.
 Шимановський В. Ф. 86, 99.
 Шкляровський Г. І. 57.
 Шекін В. Н. 144.
 Щерба Л. В. 61.
 Ягіч І. В. 14, 40, 65, 80, 146.
 Якобсон Р. 137.
 Якубинський Л. П. 26, 28, 30, 35, 56, 78, 81, 126, 132, 142, 143, 144.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	5
----------------	---

I. ВСТУПНІ УВАГИ

1. Анти як попередники південно-західньої галузі східніх слов'ян.....	7
2. Русь як етнічне і політичне поняття.....	9
3. Населення і мова давньої Київщини.....	2

II. РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН І РОЗПАД МОВНОЇ ОДНОСТИ

1. Розселення слов'ян.....	18
2. Розпад снільнослов'янської мовної одности.....	19
3. Утворення слов'янських мовних груп.....	20
4. Східньослов'янські племена як основа трьох східньослов'янських народів.....	21

III. ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТРЬОХ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

1. Теорія про "снільноруський період".....	23
2. Поняття терміну "древнерусский язык".....	29
3. Поняття термінів "Україна", "Московія".....	34
4. Походження східньослов'янських народів та їх мов.....	35

IV. ПИСЬМО І ЛІТЕРАТУРНА МОВА СХІДНІХ СЛОВ'ЯН

1. Походження письма.....	51
2. Літературна мова східніх слов'ян.....	60
3. Теорія походження націй і національних мов.....	74
4. Старослов'янська (староболгарська) мова та її значення.....	77
5. Проблема походження східньослов'янських пам'яток.....	89

V. МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ В ДАВНІХ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ

1. Спільні мовні риси.....	90
2. Риси української мови.....	92
3. Риси білоруської мови.....	112
4. Риси російської мови.....	114
5. Загальні висновки.....	116

VI. ІНШОМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В ДАВНІХ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ

1. Вступні відомості.....	118
---------------------------	-----

2. Германські елементи.....	122
3. Грецькі елементи.....	124
4. Латинські елементи.....	127
5. Кельтські елементи.....	128
6. Тюркські елементи.....	129
7. Скандинавські елементи.....	132
8. Фінські елементи.....	133
9. Балтійські елементи.....	154
10. Західні елементи.....	134
11. Загальні висновки.....	135
ПРИМІТКИ.....	137
ВІБЛІОГРАФІЯ.....	147
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	155

